

ქართველთა ეროვნება

წერილი

პროფესორის ნ. მარჩისა

34512

იმ სიტუაციის გამო
რომელიც დეკანოზს **ი. შოსტორგოვს** წარმოუთქვამს
საქართველოს ურბოდ
უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა
კრების წინაშე

რუსულ

ქუთაისი

ი. ძილაძისა და ი. ხელაძის სტამბა

1905

Дозволено цензурою.
Тифлисъ, 13 Августа 1905 г.

ქართველთა ეროვნება

პროფესორის ნ. შაჩიას წერადა

(იმ სიტყვის გამო, რომელიც დეკანოზს ი. შოსტროგოვს საქართველოს ერზედ წარმოუთქვამს, უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა კრების წინაშე*)

„გაძნა ესენი, რადგენნი არა იციან, ჳგომობენ. ესენი არიან, რომელნი განიძორებენ თავთა თვისთა

ქართველთა ეროვნება

ქართველთა ეროვნება

პროფესორის ნ. მარტის წერილი

(იმ სიტყვის გამო, რომელიც დეკანოზს ი. ზოსტარგოვს საქართველოს ერზედ წარმოუთქვამს, უწმინდესის სინოდის წევრთა და სხვა წარჩინებულ პირთა კრების წინაშე*)

„გარსა ესენი, რადენნი არა იციან, ჳგმობენ. ესენი არიან, რომელნი განიძორებენ თაკთა თვისთა (სარწმუნოებისაგან), მშენიერნი, რომელთა სულ არა აქვს.“

(სამოციქულო, ეპისტოლე იუდა მოციქულისა, ძმისა იაკობისა, თავი პირველი, მუხლი მეთე და მეცამეტე)

დიდი ხანი არ არის, რაც **პ. სუგორინმა** თავის „პატარა წერილებში“ (ნახე რუსული გაზეთი „ახალი დროება“) სამართლიანად აღნიშნა ერთი საოცარი მოვლენა. ძავკასიის შესახებ და ეხლანდელის აქაურის მღვლვარების გამო მას არა ერთხელ გაუგონია თურმე ამ უკანასკნელ დროს: „ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება ღმობიერად, ღმობიერად“

*) წერილი პროფესორის ნ. მარტისა დაბეჭდილია „Рассветъ“-ის 68 და 69 ნომრებში 14 და 15 მაისს 1905 წ.

რება უმთავრესია, ლმობიერებით ყველაფერი გაკეთდებაო;“ მაგრამ არ ახსოვს კი, ერთხელ მაინც ეთქვას ვისმე: „**ღვთის გულისათვის, რაც შეიძლება გონიერად, გონიერება უმთავრესია, გონიერებით ყოველიფერი გაკეთდება**“. **ბონიერება ყოველთვის შეიძლება ვიგულისხმოთ, თუგინდ ლმობიერი, რბილი, ბამბასავით რბილი, როგორც „პატარა წერილების“ ავტორი განმარტებს, მაგრამ ის კი არას გზით არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ მომაკვდავს კაცს ჰქონდეს ზეგარდამო მადლსავით საიდუმლოდ მინიჭებული ცოდნა. **ღა** უთუოდ, დამტკიცებითაც შეიძლება ესა ვსთქვათ, არავის არ გაუგონია ამ უკანასკნელს ნახევარ-საუკუნეში ძავკასიის შესახებ: „**ღვთის გულისათვის, ცოდნითა და მეცნიერებით, ცოდნა და მეცნიერება უმთავრესია, უცოდინაროდ არაფერი არ გაკეთდება**“. მაგიერად **ამიერ-ძავკასიაში** ნამდვილ ამბვად გამიგონია, თუმცა ეს არაკს უფრო ემსგავსება, რომ, როდესაც ერთმა პირმა მოულოდნელად უმაღლესი დანიშნულება მიიღო, გულუბრყვილოდ გაიკვირვა და ჰსთქვა: ეს რა ამბავია, ძავკასია ჩემთვის ხომ სრულიად უცნობი მხარეაო? **მას** უპასუხეს, სწორედ ეს უკეთესიც არისო, თქვენ უფრო თავისუფლად იმოქმედებთო. **ამ** თავისუფლად მოქმედ ძავკასიის მოღვაწეთაგანი უნდა იყოს, უეჭველად, დეკანოზი **ი. მოსტორგოვიც**: მამა **მოსტორგოვი** გულახდილად განაცხადებს, რომ, როცა ის ათის წლის წინათ **ამიერ-ძავკასიაში** ჩამოვიდა სამსახურისათვის, სრულიად არაფერი არ**

სკოდნია ამ მხარის შესახები, ანუ, როგორც თვითონ ავტორი ამბობს (გვ. 307), მას ყოველივე აქაური ახლად სჩვენებია და ყოველივე მისგან შესწავლასა და ფხიზელს ყურადღებას მოითხოვდა. ნაყოფი ამ ათის წლის განმავლობაში ამიერ-ქავკასიის ფხიზელის ყურადღებით შესწავლისა ჩვენ ვიპოვნეთ ვოსტორგოვის წერილში სახელად „საეკლესიო შკოლა ამიერ-ქავკასიაში“ (ნახე „народное образование“ 1905, მარტი, გვ. 307—337). აგრე მარტივია მისი სათაური. შინაარსით კი ეს წერილი არის მინიატურული ენციკლოპედია სარელიგიო ყოფაცხოვრებისა და სხვა ცნობებისა ამიერ-ქავკასიის შესახებ. ამ წერილის უმთავრესი მიმზიდველობითი ძალა კი გამოიხატება ისტორიულ-კულტურულად საქართველოს მიმოხილვაში და ქართველთა ტომების, ე. ი. საქართველოს ერის, დახასიათებაში.

ლევ. ვოსტორგოვის ძლიერი სიტყვა ქართველთა ეროვნებაზედ, როგორც სპეციალური რაიმე, ჩვენთვის ძალიან სასარგებლო იქნებოდა განზე გადაგვედვა და არავითარი ყურადღება მისთვის არ მიგვექცია. საზოგადოთ ეს სტატია წარმოადგენს, ჩემის შეხედულობით, საუკადრისო პამფლეტს. თავის ღირსებით ამ სტატიას შეუძლიან გამოიწვიოს ერთიოდენ სიბრალოლი მის ავტორისადმი. თავდაპირველ სტატია ამხილებს ავტორის ჩვეულებრივს უცოდინარობას ელემენტარულის გეოგრაფიისას, თითქმის ქავკასიის მოსამზღვრე ადგილთა გეოგრაფიისასაც. ვოსტორგოვის ცნობებით სჩანს, ვითომც ბურია.

აქამდის **მ**სმალეთის მოსამზღვრე იყოს. **ა**ი ნამდვილი მისი სიტყვები (გვ. 314): „**ზ**ურია — **მ**ზურგეთის მაზრა **ქ**უთაისის გუბერნიისა, მდებარეობს **მ**სმალეთის საზღვრებზედ.“ ისტორიულ ქართველთაგან **ვ**ოსტორგოვი პოულობს რამდენსამე მხოლოდ **შ**ავიზღვის ნაპირა **ქ**ალებზედ. **ც**ხადია, მას არაფერი სცოდნია, თუ რა ეკლესიებია ქართველთაგან აგებული, სხვაგან რომ არა ვსთქვათ, **შ**ავიზღვის პირად მდებარე მთა-გორიან მხარეებში.

ისტორიაშიაც არა **ჰქონია** ავტორს გამოსაჩენი ცოდნა. **ბ**ანსაკუთრებით სუსტი ყოფილა იგი უმთავრესი საგნის ისტორიაში, ე. ი. საქართველოს ისტორიაში. **ძ**ველი **ა**ლბანია, **ვ**ოსტორგოვის აზრით, სრულიად დაამხვესო თურქთა და თათართა ურდოებმა, რომელნიც შემდეგ შეიერთაო საშიშარმა **ახალ-სპარსეთის** მონარქიამ (გვ. 308 და აგრეთვე 326). **ს**ჩანს, **ვ**ოსტორგოვს არა სცოდნია, რომ **ა**ლბანია თურქ-თათართა ურდოების გამოჩენამდის დაეცა ქართველთა და სომეხთათანა კულტურულ ბრძოლაში: ნაწილი მისი მეათე საუკუნემდის სამუდამოთ საქართველოს შეუერთდა და ნაწილი ამაზედ ადრე სომეხეთს. **ვ**ოსტორგოვი ლაპარაკობს ვილაც აბორიგენებზედ, ძველის-ძველად საქართველოში მცხოვრებას ტომებზედ, რომელნიც ქართველებს განუდევნიათ **ქ**ახეთისა და **ქ**ართლიაკენ და ზღვის პირად მდებარე **ქ**ალებისაკენ, სადაც იმ დროდგან ერთბაშად თურმე დაარსებულა საქართველოს სამეფო, რომელიც, მეუთუთხმეტე საუკუნეში გაყოფილა

საქართველოდ, იმერეთად და სამეგრელოდ (გვ. 308). ეს სულ რაღაც უხერხული კომპოზიცია არის, რომელიც, ცხადათ სჩანს, **ვოსტორგოვს** შეუთხზავს სხვა და სხვა დილექტანტების მიერ უმეცრებით წამოროშვილის ამბებისაგან და მათ მიერვე გაუგებლად გარდაცემულის ქართულ მათინეთა ლეგენდარულის და ტენდენციურის ცნობებისაგან. საკმაოა ვსთქვათ, რომ „ბრუზია“ (ანუ ქართლი), იმერეთი და სამეგრელო ცნობილი არიან არა თუ მეთუთხმეტე საუკუნიდგან, არამედ რამდენისამე საუკუნით წინ **ქრისტეს** დაბადებამდის და საქართველოს სამეფო ზემოხსენებულ მხარეებში (რომელნიც შეადგენენ ნაწილს ძველადგანვე ქართველთა ნაოფსავის ტომებით დასახლებულის რაიონისას) მრავალ საუკუნით წინ მეთუთხმეტე საუკუნემდის განიყოფებოდა რამდენსამე სამეფოდ. **ავტორიტეტულად** გამოსთქვამს დეკ. **ვოსტორგოვი** უსაფუძვლო მსჯელობას ადგილობრივ ენათა ურთიერთობაზედ, მაშინ როდესაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არც ერთ ამ ენაზედ ავტორს სრულიად არავითარი წარმოდგენა არა აქვს. მან საზოგადოთ სრულიად არაფერი იცის თანამედროვე ენათ-მეცნიერების. **ავტორმა**, რასაკვირველია არაფერი იცის, თუ რა არის დიალექტოლოგია და გულუბრყვილოდ სთვლის გარდაწყვეტილად ჯერ კიდევ სრულიად განუმარტებელს საკითხებს ძავკასიის ენათა შესახებ. საკმაოა ვსთქვათ, რომ **ვოსტორგოვის** ტერმინოლოგიით არსებობენ თურმე „წამხდარი ენები“. **თუშები**

ზოგნი სრულიად დამახინჯებულ ქართულად ლაპარაკობენო (გვ. 314—315). აქვე, ძავკასიაში, მოსტორგოვს მოუნახავს წამხდარი ბერძნული ენაც (გვ. 322). სვანები განსაკუთრებულის ენით ლაპარაკობენო, რომელშიაც ხანდახან წამხდარი ქართული სიტყვები ისმისო (გვ. 316) ე. ი. მოსტორგოვმა არც ის იცის, რომ სვანები შინაობაში ლაპარაკობენ ქართულის ენის ძმურად მონათესავე ენით, რომელსაც საზოგადო კულტურულის ენისაგან სამატად შეუთვისებია არა დამახინჯებული, არამედ განკანონებულის წესით გარდაცვლილი წმინდა ქართული სიტყვები. შემდეგ მოსტორგოვი ამტკიცებს (გვ. 327), რომ სომხებს ბევრი სხვა და სხვა ენა აქვსო და ის ენა, რომელსაც სალიტერატურო ენად სთვლიან, ბევრს სომეხთაგანს არ ესმისო. აქ მოსტორგოვი აღარ ამბობს, რომ თითოეული იმ მრავალრიცხოვან ენათაგანი, მისის ტერმინოლოგიით, წამხდარი სომხური ენა არისო, თუმცა კი ამის თქმის სრული უფლება ჰქონდა. მისის ძირითადის რწმენით ხომ ძავკასიის ენები ყველა წამხდარი არიან. ნამდვილად სომხებს ერთი კი არა სამი სალიტერატურო ენა აქვსთ: ძველი, იგივე საეკლესიო, ახალი აღმოსავლეთური და ახალი დასავლეთური. ახალ სალიტერატურო ენათაგან აღმოსავლეთურიცა და დასავლეთურიც გასაგებია უცილობლად ყველა სომხისათვის იმდენად, რამდენათაც თითოეულის რუსისათვის რუსული სალიტერატურო ენა და ძველი სომხური ენა, შეუღარებ-

ლად უფრო გასაგებია სომხებისათვის, ვინემ რუსული, შემოდებული მართლ-მადიდებლებისა და სასულიერო სომხურ შკოლებში, როგორც სამასწავლებლო ენა. ქართველთა კულტურულ ისტორიისა და ამასთანავე ქართველთა ნაციონალურ საკითხის შესახებ **ჰოსტორგოვს** კიდევ უფრო ნაკლები ცოდნა ჰქონია. იმას ჰგონია, „საქართველო“ მხოლოდ ეთნოგრაფიული ტერმინი არისო და საქართველოს, ანუ ქართველთა ნათესავის ტომები იმდენათვე განსხვავდებიანო ერთმანერთისაგან, რამდენათაც გერმანული და რომანული ტომები.

შესაძლებელია, ეგ საოცარი და სინამდვილეს წინააღმდეგი განმარტება „საქართველოსა“ იმიტომ აიხსნებოდეს, რომ **ჰოსტორგოვს** რომანულსა და გერმანულს ტომებზედაც, როგორც სჩანს, კიდევ უფრო ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია, ვინემ ქართველთა ტომებზედ. იქნება **ჰოსტორგოვი** შეუცდენია ვისმე შინაურს კავკასიელ ლინგვისტს, რომელსაც ქართულის ენის დიალექტური განსხვავება, სხვა და სხვა ადგილობრივ გამოთქმითა და კილოთი საუბარი და ენა, რომელზედაც წერა-კითხვა არ არსებობს და დიდი ხანია მდაბიო პატუად გარდაქცეულა, თუმცა ყველა ესენი, რასაკვირველია, განუყრელად ერთს მონათესავე ენას წარმოადგენენ, მიუღია იმისთანა ნიშნებად, რომლითაც თითქო ირღვევოდეს ერთობა კულტურულის საქართველოსა. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ **ჰოსტორგოვს** არ ჰქონია არავითარი ნამდვილი წარ-

მოდგენა რეალურის ლინგვისტურის ფიზიონომიისა იმისთანა გაერთიანებულ ევროპიელ ეროვნებათა, როგორც არიან გერმანელები, იტალიელები და თვით ფრანგებიც. უნდა ვიფიქროთ, რომ მას აურ-დაურევია ერთმანერთში ლინგვისტური საკითხები საზოგადო-კულტურულ საკითხებთან და ეთნოგრაფიული—ნაციონალურთან. „საქართველო“ არის ტერმინი უპირველესად ნაციონალურ-კულტურული. საქართველო ლინგვისტურად დანაწილებული ყოფილა ძველის-ძველადაც (როდესაც ეს ნაწილები უფრო დაშორებულიც ყოფილან. ერთიერთმანერთისაგან) სხვა და სხვა ძმურად მონათესავე ენებად, დიალექტებად და უბნობებად. იგი ჩვეულებრივ განიყუფებოდა სხვა და სხვა სახელმწიფოებად, მაგრამ ამასთანავე საქართველო ყოფილა მრთელი, როგორც ნაციონალურ-კულტურული ერთეული. მისი შემაერთებელი იყო, ქრისტიანობის მიღებიდან, სხვათა შორის ეკლესია და საზოგადო სალიტერატურო ენა. შემდეგ ლიტერატურა შემუშავდა (განვითარდა საერო ლიტერატურაცა, ხელოვნური, ძველათვე) და კიდევ უფრო მჭიდროთ და ძლიერად შეაკავშირა საქართველოს ტომები. ზანმტკიცდა და დამყარდა ადგილობრივი ნაციონალური კულტურა ერთის სალიტერატურო ენითურთ და ეს სალიტერატურო ენა ცნობილ იქმნა ქართულად. ეს სახელი სწორია და მეცნიერულად კანონიერი მხოლოდ იმ შეხედულობის გამო, თუ ჩვენ ლინგვისტურად განვმარტებთ მისს დიალექტურ საფუძველს. შეიძ-

ლება ვსთქვათ, რომ ეს სახელი სწორია ისტორიულის შეხედულებით, რადგანაც ამ საქმის მოთავეობა ეკუთვნოდათ ეთნოგრაფიულად და დიალექტოლოგიურად ქართველებად ცნობილს ტომებს, მაგრამ ეს იყო მეხუთე საუკუნეში ქრისტეს აქეთ. მერმე მეექვსე და მეშვიდე საუკუნიდან ამ სალიტერატურო ენის განვითარებაში მიიღებენ მონაწილეობას ქართლელ-ქართველებს გარდა სხვა ქართველთა ტომებიც: იმერლები, მეგრელები, სვანები, ჭანები და სხვანი და ამათ საზოგადო ქართულ ლიტერატურაში ერთობით შეაქვს, რასაკვირველია, უფრო დიდი განძი, ვინემ თვით ქართლელებს. და ამგვარად ტომებრივი ლიტერატურა მათი გარდაიქმნა ნაციონალურად და სალიტერატურო ენა ქართულ დიალექტურისაგან ზოგად-ქართველთა ენად. აი ამისგამო მრავალი ადგილები ქართველთათვის უძვირფასესის პოემის „ვეფხისტყაოსნისა“ უფრო კარგად ესმის, მაგალითად, გურულებს, ანუ იმერლებს, ვინემ თვით ქართლელებს, ეთნოგრაფიულ საქართველოს ნამდვილს შვილებს. ამისგამოვე მრავალი ფორმები აზრის გამოხატულებისა და სიტყვები საუკეთესო ქართულის პროზისა და პოეზიისა, რომელნიც შიდა-ქართლის სხვა და სხვა ადგილას უცნობი არიან, სრულიად ჩვეულებრივად მიაჩნიათ ცოცხალ საუბარში ამჟამად მაჰმადიანებად მყოფს იმერხველებს ბათუმის მაზრაში. ამისგამოვე საღვთო წერილის ტექსტში ჩვენ ვპოულობთ წმინდა ჭანურს, ანუ მეგრულს და სხვა სიტყვებს. ამ რეალურის

კულტურულ-ისტორიულის შეხედულებით ქართული სალიტერატურო ენა იმდენათვე სვანურია და მეგრული, იმდენათვე გურულია და იმერული, რამდენათაც ქართული. ის არის ღვიძლი სამწერლო ენა ყველა საქართველოს ტომებისათვის, სულ ერთია, რა კილოზედ, რა დიალექტზედ, ან რა ენაზედაც უნდა საუბრობდეს იგი ხაზლში, თავის კერასთან და ეს ამნაირი მდგომარეობა მათი გუშინდლიდგან კი არ იწყება, მას აქეთ ათს საუკუნეზედ მეტს გაუვლია. იმ დროითგანვე, როდესაც სამწერლო ენა ეკლესიას ემსახურებოდა, ერთის მერვე-მეცხრე საუკუნეში მოღვაწის მოწმობით, ცნობილი ყოფილა ის აზრი, რომ სადაც საეკლესიო წირვა-ლოცვა ქართულად იყო, ყოველგან ის ადგილები საქართველოდ ყოფილა მიჩნეული, ე. ი. იმ დროსთვის სიტყვას „საქართველოს“, ნაციონალურ-კულტურული ტერმინის მნიშვნელობა ჰქონია მიღებული. მოტახანს იქით ამ ტერმინის მნიშვნელობა კიდევ უფრო ფარუოდება საპოლიტიკო მომენტის გამო. და რასაკვირველია სიტყვა „საქართველო“ იმ შორეულ დროდგან აღარ გამოხატავდა მარტო ეთნოგრაფიულს ერთეულს. ამისგამო ქართველები თავის ქვეყანას „ქართლს“ კი არ უწოდებენ, რომელიც ნადვილად ეთნოგრაფიულს ტერმინს ნიშნავს, არამედ „საქართველოს“ და ეს არის ნაციონალურ-კულტურული ტერმინი, რომელიც რუსულად არც კი გადაითარგმნება, მაგრამ აზრით გამოხატავს ნაციონალურ-კულტურულ ქართველთა ქვეყანას. იმის-

თანა კაცისაგან, როგორც არის მამა მოსტორგოვი, საქართველოს ელემენტარული გეოგრაფიის თითქმის უცოდინარი, რასაკვირველია არ შეიძლება მოვითხოვოთ, რომ მან სისწორით დააფასოს სრულიად მისთვის უცნობი ნაციონალური კულტურა ქართველთა ერისა; მაგრამ ვიცით, რომ ქართველთა ტომების ნაციონალური ერთობა, ამა კულტურისაგან შექმნილი, ძლიერ ბრწყინვალედ გამოიხატება ნაციონალურს ქართულს ეკლესიაში და მისგან წარმოშობილს და ყველასთვის საღვთოდ მიჩნეულს ქართულს ენაში. შოველივე, რაც კი საქართველოს ეკლესიას ეკუთვნის, თითქმის უსულო ჭურჭელნი და სამოსელნი, უენო კედელნი ათას წლოვან ტაძართა, შეწყობილად გულთათანა ყოველთა ჯერ კიდევ შეურყვეველთა ძეთა მრავალტომოვანის საქართველოისა, ერთხმად ლაღადებენ პავლე მოციქულის სიტყვებით (კორინთ. 1, 12, 12—13): „კითარცა იგი გკამი ერთ ანს და მრავალი ასოები აქვს და ყოველი იგი ასოები ერთასა მის გკამისა მრავალსა თუ ანს, ერთ გკამკე ანს, ეგრეცა ქრისტი“ მგრეცა ქრისტიანებრივი ეკლესია, ეგრეცა, დასძინებენ ეს უზადო და უთვალღებო მოწამენი, ჩვენნი „საქართველოს ეკლესიაც“, რამეთუ ჩვენ ყოველთა ერთითა სულითა და ერთითა ენითა, ჩვენ ყოველთათვის თანასწორად საღვთო ენითა, ერთისა მიმართ გვამისა ნათელს ვიღეთ, გინა თუ მეგრელთა, გინა თუ გურულთა, გინა თუ იმერთა, გინათუ სვანთა, გინათუ ქართლელთა, ესე იგი მრთელმა

საქართველომ, მან ყოველმა, რაც არა ითარგმნების რუსულად და არს ჩვენ ყოველთათვის გულის აღმტაცი და მომხიბლველი ცნება, სიტყვა — საქმე, შექმნილი შრომითა გამოურიცხველად ყოველთა ზემოხსენებულ ტომთა და სხვათაც მრავალთა, რომელნიც ფიზიკურის ძალით ჩვენგან მოცილებულნი არიან, მაგრამ გულთაგან ჩვენთა ჯერ კიდევ ვერ განუშორებიათ. **და როგორ მოხდა, რომ ეს რეალური მოვლენა ვერ შეამჩნია მოსტორგოვის ათის წლის ფხიზელმა ყურადღებამ. ზეშარიტს ამოხსნის მეთვალმუნე (მთვალმუნი ორმოცდა მეჩვიდმეტე, მუხალი მეოთხე) „გულის წყრომა მათი მსჯავს არს გველისა და კითარცა ასპიტისა ყრუსა, რომელსა დაეკვირნენ ყურნი მისნი.“**

მაგრამ ყურის მოყრუებასა და თვალის დახუჭვას ვერ მოახერხებს კაცი, რომელსაც საქართველოში ათი წელი დაუყვია, ვერ მოახერხებს დაუსჯელად სიმართლის დაფარვას. სიმართლე სიცუდესა და სიმრუდეშიაც გზას გაიკაფავს და გამოჩნდება და სიცრუე სიცრუითვე დაილუბება. **ქართველები შეიძლება შემცდარიყვნენ რუსების შესახებ, მაგრამ ქართველები, რასაკვირველია, არ შემცდარან, როცა მათ უზენაესის სიმართლის შეუმუსრავი ძალა სწამდათ და ამ რწმენით თავის თავს შველიდენ ფრიად გაჭირვებულს და სამძიმო მომენტებში, რომელნიც ხშირად მათის ისტორიულის არსებობის დროს ყოფილან. მოსტორგოვი სწერს (გვ. 309—310): „ფიქრობენ, ვითომც მრთელი საქართველო საზოგადოთ**

თავის ნებით შეუერთდაო რუსეთს ასის წლის წინათ... საქართველო, რომელიც რუსეთს შეუერთდა 1801 წ., უკანასკნელის მეფის ბიორგი მეცამეტის გარდაცვალების შემდეგ, შეადგენდა მხოლოდ ეხლანდელის ოფილისის გუბერნიის ნაწილს: ეგ იყო ტერიტორია სივრცით სულ 600 კვადრ. მილი, დაახლოვებით ჩვენი მოსკოვის გუბერნიის ოდენი, სადაც რუსეთთან შეერთების დროს ესახლა მხოლოდ ას სამოცი ათასი კაცი, რომელთა შორის ქართველები მხოლოდ რვაათასი იყვნენ. აი სულ ეს იყო, რაც რუსეთს თავის ნებით საქართველოს სახელით შეუერთდა და სხვა ყოველივე ამიერ-ქავკასიაში რუსეთმა იარაღით დაიპყრო.“ ქართველებსაც წაუკითხავთ ეს ცნობები ქავკასიის არქეოგრაფიულის კომისიის აქტებში. მაგრამ ქართველებმა კიდევ უფრო მეტიც იციან, სახელდობრ ისიც, რომ საქართველოს, „ოფილისის გუბერნიის ნაწილის“ შემოერთება უწინააღმდეგოდ არ მომხდარა, და ახლა, როდესაც რუსეთთან შეერთების დროიდგან ას წელიწადზე მეტი გასულა, ისინი ყურადღებით ეცნობებიან უძღურის უმცირესობის მხრით წინააღმდეგობის მოტივებს და სამწუხაროდ მათდა ტყობილობენ, რომ მაშინდელი პროტესტი და წინააღმდეგობა მეტის თანაგრძნობის ღირსი ყოფილა ხალხის მხრით. მაგრამ ქართველები არა თუ ფიქრობენ, დარწმუნებულოც არიან, და ამის საბუთიცა აქვსთ, რომ მრთელი საქართველო თავის ნებით შეუერთდა რუსეთს ას ოთხის წლის წინათ, რადგანაც ერთია-

ნის ნაციონალურ-კულტურულის საქართველოს-
თვის ერთის ქართველთა სამეფოთაგანის რუსეთთან
შეერთება ნიშნავდა არსებითად მრთელის საქართვე-
ლოს გარდაცემას. ამას მოითხოვდა მაშინ მრთელი
ნამდვილად ფხიზელი სახალხო გულისზრახვა, მტკი-
ცედ დარწმუნებული, რომ რუსეთი ერთგულად
აასრულებდა, რასაც იგი ქართველებს მაშინ და მერ-
მეც შეერთების დასაწყისიდანვე გულუხვად ჰპირ-
დებოდა და ყოველს შემთხვევაში ქართველები მა-
შინ სრულიადაც ვერ წარმოიდგენდენ, რომ მათი
ბედი და მათი ნაციონალური განათლება ასის წლის
შემდეგ ხელში ჩაუვარდებოდა იმისთანა რუსებს,
როგორიც არის დეკანოზი მოსტორგოვი და მისნი
თანამოაზრენი. და თვით მოსტორგოვიც ძალიან
კარგად იცის, რომ ეს ნამდვილად ასეა — და თვით
იგი სწერს თავის მამხილებლად შემდეგს (გვ. 329):
„გრძნობა რუსეთთან სარწმუნოებრივის ერთობისა
იტაცებდა მისკენ საქართველოს მეთუთხმეტე საუკუ-
ნიდან. მართლმადიდებლობითმა გრძნობამ ქართვე-
ლებს შთააგონა ეს აზრი და იგინი სხვას აღარას
დასდევდენ, არავითარს დაბრკოლებას არაფრად
სთვლიდენ და ისე მიესწრაფებოდენ საუკუნიდგან-საუ-
კუნემდე რუსეთის სახელმწიფოსაკენ და ეს მისწრა-
ფება იშდენად ძლიერი იყო, რომ იძულებულნი
იყვენ თავის დროს გაჰყოლოდენ მათ, იქნება ხში-
რად უნებურადაც, მეფეცა და მეფისწულები და
უმაღლესნი წოდებანიც საქართველოს ერისა.“ ამ
სიტყვებს შემდეგ მოსტორგოვი სრულიად ურცხვად

სკდილობს ჩაუნერგოს რუსებს ის აზრი, რომ რუსები იძულებული იყვნენ საქართველო იარაღის საშუალებით დაეპყრათო.

მაგრამ თვით საქართველოს ეკლესიისა და თვით საქართველოს ლიტერატურისა **მოსტორგოვს** სრულიად არავითარი გავება არა აქვს: „ქართველებმაო, ამბობს **მოსტორგოვი** (გვ. 308 და 309), ხუთის საუკუნით უფრო ადრე მიიღესო ქრისტიანობა, ვინემ რუსებმა, მათ შესძლეს და შექმნეს თავისი საკუთარი სალიტერატურო და საღვდელმოქმედო ენა. მართალია ყოველივე ესე ჰქონდათ მათ და აქვსთ ერთობ მცირედის ზომით, მაგრამ ესეც საკმაოა მათის ეროვნულის თვითცნობიერების საზრდოთ.“

აქედან სჩანს, **მოსტორგოვს** სრულიად არ სცოდნია, რომ ქართული ლიტერატურა არის ერთი უმდიდრეს საუნჯეთაგანი აღმოსავლეთის ქრისტიანებრივის ეკლესიისა. **მოსტორგოვს**, რომელმანაც, როგორც ცხადათ სჩანს, არათუ თვითონაც არაფერი არ იცის, არამედ რომელსაც ჰყოლია მასწავლებლები იმდენათვე და შეიძლება თვითონ მაზედაც უფრო ნაკლებ მცოდნე ქართულის სასულიერო ლიტერატურისა, — „ზომა“ სცოდნია, ერთობ მცირედენი „ზომა“ საქართველოს საეკლესიო საქმეებისა. **მოსტორგოვს** რომ ასე დაეწერა: „ჩვენის საპედაგოგიო მოღვაწეობის წყალობით ცოდნა თავის საკუთარის საქმეებისა ქართველებს ერთობ მცირედი აქვსთ, ან სულაც არა აქვსო“, მაშინ ვერავინ ვერ გაბედავდა და ვერ შეეცილებოდა ამისთანა

ქვეშარიტებას. მაგრამ **ვ**ოსტორგოვი მსჯელობს მისთვის სრულიად უცნობ საგანზედ, რომელიც მხოლოდ სპეციალურად შემსწავლელთა გარდაუშლის, მდიდარის მასალების წყალობით, ახალს და **მ**ეროპის ისტორიულის მეცნიერებისათვის დღევანდლამდის უცნობს რეალურს გორიზონტებს. ღიად, ჩვენ სპეციალისტებსაც ჯერ კიდევ სავსებით არ შეგვისწავლია მრთელი ქართველთა ერის კულტურული ნაღვაწი და ჩვენ „ძვირედ რაიმე რიცით და ძვირედ რასმე ვწინასწარმეტყველებთ“ (ძორინთ. I, 13, 10).

სრული 10±1 წლის წინათ ე. ი. 864 წელში ძრისტეს აქეთ დაწერილია ქართული ხელნაწერი, რომელიც ახლა სინას მთაზედ წმ. მკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკაში არის დაცული. წიგნის ბოლოს გადამწერს მიუმატებია ქება ქართულის ენისა. ქება ლეგენდალურია, მაგრამ ამის გარეგან ფორმას თავი დავანებოთ და მივაქციოთ ყურადღება მისს შინაარს და შინაარსი კი სავსებით ცხადათ გამომხატველია იმისი, რომ ქართველებს დიდის ხნიდგან დაუმყარებიათ ნაციონალური თვითცნობიერება ქრისტიანობრივს საფუძველზედ.

ამ თვითცნობიერებას, იმ დროებში ჩვეულებრივის ლეგენდარულის ფორმით გამოხატულს, ჰქონია რეალური სარჩული. ხელნაწერი წარმოადგენს ძველ თხზულებათა კრებულს, რომელნიც დაწერილი არიან ზედმიწევნით შემუშავებულის (რასაკვრველია საუკუნეთა განმავალობაში) ქართულის სალიტერატურო ენით, რომელიც სავსებით გადმო-

გვცემს ყოველსავე უწვლილესს და უღრმესს მნიშ-
ნველობას საეკლესიო თხუზულებათა, უპირველესად
დაწერილთა მდიდარს ბერძნულს ენაზედ. **ეს წიგნი**
კონდაკი არ არის, არც საღვთო წერილი, არამედ
ეკლესიის წმინდა მამათა თხზულებანი, რომელთაგან
მრავალნი **მეროპის** სამწერლო საუნჯიდგან გამქრა-
ლან და ქართულს ლიტერატურას კი შეჟნახავს და
სხვათა შორის ამ სინას-მთიელს ქართულს ხელნა-
წერს. **ეს ხელნაწერი** შემთხვევით არ დაუცავთ სინას
მთაზედ. **ეს წიგნი** გადაუწერია სინას მთის ძმათა-
თვის ქართველს მაკარის, ბერს წმ. საბას მონასტ-
რისას **იერუსალიმის** მახლობლად. მაკარიც შემთხვე-
ვით არ მისულა **იერუსალიმის** არე-მარეში. ქარ-
თველთა ტომებს მეხუთე და მეექვსე საუკუნიდგან
ჰქონდათ აქ მონასტრები და თანდათან ქართუ-
ლი მონასტრები ათობით მოეფინენ როგორც წმ.
იერუსალიმს და მისს არე-მარეს, ისე სინას მთას,
შავმთას ანტიოქიის მახლობლად და **ათონის** მთას
საბერძნეთში. მაგრამ ყოველგან ამ მონასტრებმა
მოიპოვეს დაუმოკიდებელი ავტონომიური გამგეობა
საეკლესიო საქმეებისა. საიდან უნდა იყოს ყოველი-
ვე ესე? ეს უნდა მომხდარიყოს უთუოდ იმისგამო,
რომ თვით საქართველოში ეკლესიურ-ნაციონალურ-
რი ცხოვრება დიდათ განვითარებული იყო. საქარ-
თველოვს ეკლესია არის არა მხოლოდ მართლმადი-
დებელი, არამედ ადგილობრივი, ნაციონალური.
მას აქვს თავისი წინაპართაგან ნაანდერძევი ენა,
საუკუნეებით ნაკურთხი და განწმენდილი, თავისი

34512

საკუთარი თქმულებანი, წინაპართაგანვე გარდმოცემულნი, თავისი ადგილობრივი ეროვნული მოწამენი, თავისი ნაციონალურ-ეკლესიური იდეის მიმდევარნი მოღვაწენი. ამ იდეის რეალურმა განხორციელებამ დიდი ხანია შეაერთა ნაციონალურად და კულტურულად ყველა საქართველოს ტომები ერთს სულითა და ხორციით მონათესავე სხეულად. ამ ცხოველს-მყოფელმა, ქართველთა ტომების ფსიხოლოგიურ მოთხოვნილებით შექმნილმა იდეამ განადიდა შემოქმედებითი ძალა საქართველოს ეკლესიისა და მისცა მას არა ჩვეულებრივი სიმტკიცე და ღრმად შთანერგა იგი ყველა მონათესავე საქართველოს ტომთა შორის, თითქმის სხვა ტომთა შორისაც, რომელნიც იყვნენ ფსიხოლოგიურად ქართველთა მონათესავე და ერთსული მათი. ასდულდა საეკლესიო ცხოვრება თვით საქართველოში, სავსე თასიდგან გადასდინდა იგი არათუ მხოლოდ საქართველოს კიდურებში, სვანეთსა და სამეგრელოში, არამედ ჩრდილოეთისაკენ ძავკასიის მთა-გორებში და დასავლეთისაკენ შანეთში და ყოველგან ბერძნებს ფეხი ააკრეფინა და განდევნა ისინი. ძულტურული ბრძოლა გაჩაღებული იყო, რასაკვირველია, სომხებთანაც, მაგრამ უკეთეს ეპოქებში, ნაციონალურად უმეტეს გამოფხიზლების მომენტებში, დაიწყებოდა დაახლოვებული ურთიერთობა ერთის საზოგადო საქმის თანამშრომლობისათვის და ამ მომენტებში მათ შორის ცხადი შეთანხმება დაარსდებოდა.

თუ რამდენათ მალლა იდგა მაშინ საქართვე-

ლოს საეკლესიო კულტურა, ჩვენ შეგვიძლია იქი-
დგან მივხედეთ, რომ მეთორმეტე საუკუნეში, როცა
თვით საბერძნეთში ნეოპლატონიზმური ფილოსოფია
დაცემული იყო, ქართველმა მწერალმა იოანემ
(ტარიჭიძემ — პეტრიწმა) მოგვცა ჩვენ ყოველად უნაკ-
ლულო და სწორი თარგმანი პროკლეს „ღვთისმეტ-
ყველებრივის ფილოსოფიისა“ და შეადგინა თავის
დედა-ენაზედ შესანიშნავი განმარტება ამ თხზულებ-
ბისა და ეს იყო მაშინ, როდესაც დასავლეთს მერო-
პაში ჰქონდათ მარტო Liber de causis (წიგნი მი-
ზეზთა), ეს წამხდარი თარგმანი პროკლეს შემოკ-
ლებულის სახელმძღვანოისა. თუ რამდენად ღრმად
გამჯდარი იყო ქრისტიანობა საქართველოს ეროვნე-
ბაში ამის მისახვედრად საკმაოა ვსთქვათ, რომ
მეთერთმეტე საუკუნეში ქართული საეკლესიო გა-
ლობა იყო თავისებური, ნაციონალური და ახალს
ბერძნულს საგალობლებს ადგენდენ ქართულ საგა-
ლობელ ნორმებთან შეთანხმებით. რომ საქართვე-
ლოს ეკლესია მალლა იდგა და ყოველგან დიდი პა-
ტივში იყო იმითაც მტკიცდება, რომ იერუსალიმში
რუსეთის მართლმადიდებელს ეკლესიას, რომელსაც
მფარველობდა თავის სახელით იმისთანა ძლიერი
სახელმწიფო, როგორც რუსეთი, არ ჰქონია იმ
გავლენის ნაწილიც, რითაც სარგებლობდა მართლ-
მადიდებელი ეკლესია პაწაწა საქართველოს ერისა
და ყოველსავე ამ საკითხებზედ და სხვებზედაც ჩვენ
გვაქვს ცოცხალი, თანამედროვე, დოკუმენტალური
საბუთები და არა ლეგენდები და ამ საბუთთაგან

ზოგი რუსულადაც დაბეკდილნი არიან. ლეგენდები ითხზებოდენ შემდეგში დასამახსოვნებლად ცოცხალისა და უფრო გასაგების ფორმით იმაზედ, რამაც როგორც რეალურმა თავგარდასავალმა, შთაუნერგა ყველა ქართველთა ტომების გონებას წარუხოცელი კვალი, განაკეთილშობილა, აღამალლა და რთულქმნა ეროვნული ფსიხოლოგია და სხვადასხვა გვარის ქართველთა ეტნოგრაფიულის მატერიალისაგან შექმნა საქართველოს ეროვნება. საპოლიტიკო საქმეები საქართველოსა ხშირად მავნებელად იხლართებოდა, საქართველოს ცხოვრება ხანდახან რამდენისამე ათის წლოვით და მეტითაც წარმოადგენდა სამწუხარო სურათს, რომელიც ნამდვილად გამოხატულია უცხოელ და შინაურ წყაროებში და რომელსაც ხან და ხან მრთელი ქართველობა შეეძლო ჩაეგდო სრულს სასოწარკვეთილებაში, მაგრამ საქართველო ამისთანა შემთხვევებშიაც არ ჰკარგავდა იმედს, მაშინაც არ ღალატობდა უკეთესის ბრწყინვალე მომავლის რწმენას, მაშინაც არ ივიწყებდა თავის პატივს, როგორც კაცობრიობის წევრისას, როგორც ისტორიულად შექმნილის ნაციონალურ-კულტურულის ერთეულისას. **ცხადია**, თავის ვალდებულებიდან ხელის აღება საქართველოს არც ეხლა შეუძლია. ძარვად უნდა ვიცოდეთ, რომ ქართველები იმისთვის კი არ შეერთებიან რუსეთს, რომ გამხდარიყვნენ საგნად დიდებულის განსასვენებელის პროცესიისა, რომელსაც მართავენ უაზროდ ისეთი მოღვაწენი, როგორც დეკანოზი **ვოსტოროვი**, რომელ-

თაც წინ უძღვიან კიდევ სხვა განმანათლებელნი, კელაპტროსანნი. შეგნებულს, თვით-ცნობიერს საქართველოს რასაკვირველია არ სურს თავისი სულიერად დასაფლავება. აზროვნებამ და თვითცნობიერებამ თავშეუკავებლად გზა გაიკაფა მრთელს ქართველთა ეროვნებაში, ძვალ-რბილში გაუჯდა ეხლა მის სხეულს, სოფლებისა და ქალაქების მშრომელს წრეებს, რომელნიც ჯერჯერობით მეცადინეობენ მხოლოდ თავის მატერიალურის მდგომარეობის პირობათა გაუმჯობესობისათვის. მაგრამ ესენიც ხომ გაჟღენთილი არიან, თუმცა უმეტესობა ინსტინქტურად, იმავე ქართველთა ნაციონალურის ფსიხოლოგიით, მეტსაც ვიტყვი, დამცველნი არიან ინსტინქტურად საეროვნო პატივისა. არა ერთხელ გამიგონია მე პირდაპირ მათგან, რომელთაც არც იცოდენ, თუ რუსთველის კეთილხმოვან ლექსებით მეუბნებოდენ, მეთორმეტე საუკუნის პოეტის ლექსებით, რომელიც საქართველოს ნაციონალიზმისათვის სასიქადულოა: „სჯობს სიცოცხლესა ნაზრახსა სიკვდილი სახელოვანი“. და თუ საქართველოს ეკლესია საბოლოოდ მკვდარია, თუ საქართველოს აზნაურობას ძალა არ შესწევს, აღილოს ქედითა თვისით ტვირთი ისტორიულის მამენტისა, ეს მშრომელი ნაწილი საქართველოს ერისა ჯერ ხომ ძალა გამოუღლეველია და ხელშეუხებელი, ეს თვით მოქმედი მრავალტომოვანი გლეხობა საქართველოსა, რომელიც უთუოდ უფრო ენერგიულად თავს გამოიღებს, როგორც მებრძოლი არა მხოლოდ კლა-

სობრივად ეკონომიურის, არამედ, უეჭველია, კულტურულის ინტერესებისათვისაც მრთელის საქართველოს ერისა. საქირო იყო, რომ ეს რუსებს სცოდნოდათ.

პულმინაციური პუნკტი მოსტორგოვის მეცნიერებისა გამოიხატება ქართულის სალიტერატურო ენის საკითხში. როგორც ვიცით, არის მხოლოდ ერთი სალიტერატურო ენა, რომელსაც „ქართული ენა“ ჰქვია, მაგრამ ეს ენა საზოგადოა ყველა ქართველ ტომათვის. მეხუთე საუკუნიდგან დაწყებული ამ სალიტერატურო ენაში უთუოდ შესამჩნევი ცვლილება მოხდა, მაგრამ მეცხრე საუკუნისათვის ახალის მიმართულების თანახმად ეს ენა, როგორც სჩანს, იყო განახლებული და ყველა ქართული მწერლობის ნაშთებს, რომელიც კი აქამდის აღმოჩენილა, თითქმის მეხუთისა და მეექვსე საუკუნისასაც, მოუწევიათ ჩვენამდის მეცხრე და მეათე საუკუნეების და არა ამახედ უძველესის ხელთ-ნაწერებით და ამ ხელთნაწერებში სალიტერატურო ენა განახლებულია ახალ ნორმებთან შეთანხმებით. მეათე საუკუნიდგან ქართულს მწერლობაში სამი უმთავრესი განმაახლებელი ცვლილება მოხდა: მეთორმეტე საუკუნეში ცვლილება მოხდა საერო ლიტერატურის განვითარებით, მეთექვსმეტე საუკუნეში — მეცნიერებისა და ხელოვნების აღორძინების გამო და ბოლოს მეცხრამეტე საუკუნეში — ევროპიულ კულტურასთან სრულის გათანაზიარებით. ამ სამს მომენტში განახლება შეეხება ერთსა და იმავე ენას, რომელშიაც ამ გა-

ნახლებას არავითარი ძირითადი ცვლილება არ შეუტანია. შორმები ისევ წინანდელია (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო რთულია), სიტყვებიც ისევ იმისთანანი არიან (მხოლოდ რაც უფრო ძველია, უფრო ნაკლებად ურევია უცხო ენებიდან ნასესხი სიტყვები). უძველეს განვითარების ხარისხზედ ეს საერთო ქართული ენა წარმოადგენს უმეტესს ენის სიწმინდეს და თუ ქართველმა ეს ენა შეისწავლა, უთუოდ ამის გამო ზედმიწევნით მკოდნე იქნება საზოგადო ქართული სალიტერატურო ენისა, რომლის ახალის ეპოქისაც უნდა იყოს ეს ენა, და ამათ რიცხვში თანამედროვე ენისაც, რადგანაც შემდეგი ცვლილება ყველას კარგად ესმის იმ ცოცხალი ენის შემწეობით, რომელიც მან უკვე იცის. არც იმისთანა განსხვავება, რომელიც ძველ ბერძნულს სალიტერატურო ენასა და ახალს ბერძნულს სალიტერატურო ენას შორის არის, არც იმისთანა არსებითი განსხვავება, რომელიც სომხურ სალიტერატურო ენასა და ძველ სომხურს შუა არის და გინდ იმისთანა მაინც განსხვავება, რომელიც ახალს ასურულსა და ძველს ასურულს შუა არის, ქართულს მწერლობაში არ მოიპოვება. ამ ერთად ერთს სალიტერატურო ქართულს ენაზედ იწერებოდა, საქიროების მიხედვით, საეკლესიოცა და საერო თხზულებანი. ქართველებს არა აქვს ცალკე საეკლესიო სალიტერატურო ენა, როგორც მაგალითად რუსებს სლავიანური ენა. ქართველებს აქვსთ მხოლოდ ორი საწერი ანბანი, ხუცური და მხედრული (ანუ საეკ-

ლესიო და სამოქალაქო), მაგრამ ენა კი ერთია, როგორც მაგალითად ასურელებს ძველად სამი სხვადასხვა საწერი ანბანი ჰქონდათ: ესტრანგელო, ნესტორიანული და იაკობიტური, მაგრამ ასურული სალიტერატურო ენა კი ერთი იყო. მეტსაც ვიტყვით, ხუცურად ნაწერი არიან სრულიად საერო ხასიათის ლიტერატურული ნაშთები, მაგალითად თეიმურაზის დროინდელი საქართველოს მატიაზე და მხედრულად ნაწერია გვარიანი დიდი ნაწილი საეკლესიო ლიტერატურულ თხზულებათა. ახლა ყოველგვარი წიგნები მხედრულად იბეჭდება. მაშასადამე ნამდვილად არსებობს ერთი ქართული სალიტერატურო ენა და ორი ანბანი, ხუცური და მხედრული, და ამასთანავე მართო საეკლესიო წიგნების სკიობხავადაც არ კმარა მართო ხუცურის ცოდნა, უთუოდ მხედრულიც უნდა ვიცოდეთ. მაშინ როდესაც მოსტორგოვი დიდის რიხით ამბობს (გვ. 331), რომ „შკოლებში შემოღებულიაო საეკლესიო ქართული ენის სწავლება სალიტერატუროს მაგიერ, რომელიც ზნეობრივის გაწრთენისათვის სუსტია და სრულიადაც არ შეეფერებაო საეკლესიო მიზანს.“ ნურაფერს ვიტყვით იმაზედ, რომ თვითონ ენა, როგორც ენა, უეჭველია არ იქნება არც ზნეობითად გამწრთენელი და არც ამ მხრით ღარიბი და საეკლესიო მიზნის შეუფერებელი; სასაცილოდ არ ეყოფა კაცს შემოღება საეკლესიო ქართული ენის სწავლებისა ე. ი. ქართული სალიტერატურო ენის სწავლებისა ქართულის სალიტერატურო ენის მა-

გიერ. ეს ერთობ საოცარი გაუგებრობაა, რომელიც ქვეშაობების წინააღმდეგია, მაგრამ ჭავჭავიაში კი განკანონიერებულია.

მინდოდა შევხებოდი კიდევ იმ საგანს, თუ როგორ შეუგნია ზოსტორგოვს ქართველთა ეროვნების სულიერი ბუნება, — მაგრამ რა უნდა მოვთხოვოთ მას, ა ისტანა საფაქიზო საგანზედ, როდესაც თვით სახელოვანს რუსეთის პოეტს, საუკეთესო მგოსანს ჭავჭავის ბუნებისას, საქართველოს ეროვნული, თანამედროვე საუკეთესო წყაროებისაგან დამოწმებული რეალური პიროვნება „ღვთიურის“, ზნეოპითად ძლიერის ო მარისა, ზნეობითის სინაზნარით აღმტაცი და დამამშვიდებელი ტყის ნადირთა, გარდაუქცევია თავის ლექსებში, „თამარად“ სახელდებულში, ქართველთა ეროვნულის ბუნების წინააღმდეგ, ფანტასტიკურ ხატად ვნებათაგან შეპყრობილის ქალისა, რომელიც ელის გამვლელსა და გამოძვლელს, ნებივრად მწოლარე თავის რბილს ბუმბულის ლოგინზედ. სინამდვილეს უთუოდ პირდაპირ უნდა ვუყურებდეთ. ამის მსგავსი უფსკრული რომელიც ურთიერთშორის ფსიხოლოგიურმა გაუგებრობამ დაბადა, არ შეიძლება ამოივსოს და დაიფაროს საეკლესიო ჩვეულებრივის წესებისა, ანუ საქრისტიანო მოძღვრების ძირითად დოღმატთა ერთგვარობით. თვითონ ფორმულები თავის თავად, თითქმის არც იდევები თავისთავად დიდს რასმე არ შეადგენს, თუ ისინი თვით ცხოვრებაში არ გამოიხატებიან, თუ რომ ისინი განხორციელებული არ

არიან ერის შინაგანს სულიერს არსებაში, ე. ი. ფასი აქვს მხოლოდ საქრისტიანო მოძღვრების გავროვნებას და ამის მიხედვით საქართველოს ეკლესია შესამჩნევად განსხვავდება რუსეთის, ანუ საბერძნეთის ეკლესიისაგან, თუმცა ესენი მასავით მართლმადიდებელნი არიან, და უახლოვდება უფრო სომეხთა ეკლესიას, რომელიც მაზედ განცალკევებულს სარწმუნოებას აღიარებს. ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში ცნობილმა ბიზანტიის სახელმწიფო მოღვაწემ ბრიგოლ ბაკურიანმა, დამფუძნებელმა ქართულის პეტრიწონელთა (ეხლა ბაჩკოვოს) მონასტრისა ბოლგარეთში, განაცხადა, რომ საქართველოს მართლმადიდებლობა არაფრით არ განიზჩევად საბერძნეთის მართლმადიდებლობისაგან, მაგრამ მაინც წევრი ვარო არა საბერძნეთის, არამედ საქართველოს ეკლესიისა, რომელიც თავის მართლმადიდებლობის განხორციელებით უთუოდ უფრო ეთანხმებოდა ბაკურიანის ფსიხოლოგიურს მოთხოვნილებას. მოსტორგოვს ძალიან უკვირს (გვ. 312), რატომ ქართველებს სახლებში ხატები არ უსვენიათო, როგორათაც არ უსვენიათ, ვამატებ ჩემის მხრით, სომეხებსაც; მაგრამ ჭეშმარიტად მორწმუნე ქართველთა იდეალია, იქონიონ გულის სიღრმეში სულიერი ხატი, და თვითონ ნივთიერი ხატები კი დაასვენონ ეკლესიებში, ანუ ვისაც შეძლება აქვს, შინაურს საჯვარეში, და არა საცხოვრებელს სახლებში, სადაც იგინი ატარებენ ჩვეულებრივ ყოველდღიურს მატერიალურ ცხოვრებას, ხშირად იმისთანა აზრე-

ბითა და საქციელით გართულნი, რაც საეკლესიო სიწმინდეთა შეურაცხყოფელია. ლეკანოზს მოსტორგოვს უთუოდ არ სცოდნია, რომ მოხუცებულ კაცებს საქართველოში ამავე მიზეზით აქამდისაც ჩვეულება აქვსთ დილისა და საღამოს ღოცვა შეასრულონ გარეთ, პირდაპირ ცას ქვეშ, და არა სახლში. მოსტორგოვმა იცის რასაკვირველია, რომ საქართველოშიაც არის ზოგიერთი ცრუმორწმუნოება და ამით სარგებლობს იგი (ვგონებ რუსია შთამომავლობით), რომ სამარცხვინოდ გამოგვიხატოს საქართველოს ეკლესია (გვ. 312), მაგრამ ამით მტკიცდება მხოლოდ სრული ჭეშმარიტება სახარების სიტყვებისა: „ორგულთ, აძლიელ პირველად დვირე თქალისაგან შენისა და მაქინ ისილა აღმოღებად წკელი თქალისაგან მოქმისა შენისა“. მაგრამ მოსტორგოვი ურევს ერთმანერთში ცრუმორწმუნეობასა, რომელიც ხალხში უმეცრებას შეუტანია და სათემო დღესასწაულებასა და ხატთა მოსალოცავად სიარულს და ეს მისი შეცთობა ადვილად გასაგებია, რადგან არავითარი ცნობა არა აქვს ამ საგანზედ, რომ კარგად გაეგო ღრმა მნიშვნელობა იმ ადგილობრივ ჩვეულებათა, რომელნიც მომდინარეობენ ძველიდგანვე, სანამ საქართველოში ქრისტიანობა შემოვიდოდა, და გავრცელებულნი არიან საერთოდ ყველა საქართველოს მონათესავე ტომთა შორის, როგორც მაჩვენებელი უმაღლესის ჯერ კიდევ კერპთ-თაყვანისმცემლობის ნიადაგზედ აღმოცენებულის კულტურისა. ამგვარი საზოგადო კერპთ-თაყვანისმცემლობის

დროინდელი კულტურის ნაშთები უფრო ბევრია საქართველოში, ვინემ მოსტორგოვი ჰფიქრობს, თუმცა მისი განზრახვა არის, ამ ცოტათიც სახელი გაუტეხოს საქართველოს ქრისტიანებრივს ეკლესიას. ქრისტიანობის დროს ამ ჩვეულებათა დაეკარგათ კერპთ-თაყვანის-მცემლობის დროინდელი შინაარსი, მაგრამ მნიშვნელობა კი ძველებური შერჩათ, ცოცხალი ნაციონალურ-კულტურული, რომელიც ქრისტიანობასთან შეერთებით, თავდაპირველად, რასაკვირველია, ეკლესიურ და მწიგნობრულ ქრისტიანობასთან, — ობიექტივურად გამოხატავდა საქართველოს ტომთა სულიერს ერთობას.

ზგონებ საკმაოდ ცხადია, რომ სამეცნიერო დასაბუთებით მოსტორგოვის ნაწერი მცირეოდენ კრიტიკასაც ვერ გაუძლებს და ამ მხრით ამ სტატიაზედ საუბარი, ვიმეორებ, სრულიად საჭირო არ იყო. მაგრამ დეკანოზი მოსტორგოვი — „საეკლესიო სასწავლებელთა ოლქის ზედამხედველია საქართველოს საექსარხოსოში“, როგორც წინათვე გვაუწყებს „ნაროდნოე ობრაზოვანიის“ რედაქცია, მაშასადამე უნდა ვიფიქროთ, რომ უწმინდეს სინოდს არა ჰყავს სხვა კაცი საქართველოს საეკლესიო საქმეების უფრო მკოდნე, ამისთანა საპასუხისგებო თანამდებობის აღმასრულებლად დასაყენებელი. მეტსაც ვიტყვი, სტატია დაბეჭდილია მართლმადიდებელთა ეკლესიის ყოველთვიურს საპედაგოგიო ორგანოში, რომლისაც გამომცემელია სასწავლებელთა რჩევა, უწმინდეს სინოდთან დაარსებული. ძიდევ

უფრო მეტი ვსთქვათ, სტატია წარმოადგენს მოხსენებას, წოდგენილს წასაკითხავად 14 დეკემბერს 1904 წ. საეკლესიო შკოლათა სამოსწავლო მუზეუმში პეტერბურგს, მუზეუმის წლიურს დღესასწაულზედ, უწმინდესის სინოდის წევრთა, სასულიერო სასწავლებლების რჩევის წევრთა და მიწვეულ საპატიო პირთა თანადასწრებით. **ვოსტორგოვის** შრომამ რასაკვირველია დიდი ინტერესი უნდა გამოიწვიოს, რაც უნდა ნაკლები მცოდნე იყოს სამეცნიერო ნაწილში მისი ავტორი. **შურნალის** „ნაროდნოე ობრაზოვანიის“ რედაქციაც წესიერად აფასებს უმაღლეს მნიშვნელობას დღესასწაულებრივის შეკრებულებისას ამ მოხსენების წაკითხვის დროს და დაწვლილებით გვაცნობებს ამას. **რასაკვირველია** უწმინდეს სინოდს ასის წლის განმავლობაში, ასე უნდა ვიფიქროთ, საკბო დრო ჰქონდა, არა თუ მხოლოდ თვითონ არ უნდა დასჭირვებოდა ამ ნაირი სუსტი მოძღვრება **ვოსტორგოვისა**, არამედ მას უნდა მიეცა რუსეთისათვის, და არა მარტო რუსეთისათვის, ნამდვილად მცოდნე კაცები საქართველოს ერის წარსულის ცხოვრებისა, რომელიც აგრე მჭიდროთ შეკავშირებულია მახლობელის აღმოსავლეთის ქრისტიანობასთან. საქართველოს ეკლესიის შესახებ სრულიად არ ჰქონია სინოდს ის უცნაური გასამართლებელი საბუთიც, რომ ეს ეკლესია მართლ-მადიდებელი არ ყოფილიყოს, თითქოს მართლ-მადიდებლობის უპირატესობა იმაში მდგომარეობდეს, ვითომც მას უფლება აქვს საფუძვლიანად არ შეისწავლოს

რაც მის გარეშეა, ე. ი. მარტივად ვსთქვათ, არაფერი არ იცოდეს ნამდვილად, მაშასადამე არ იცოდეს თავიცა თვისი. ღა მე კი მგონია, ცოტაოდენი საზოგადოებრივი ინტერესი მაინც უნდა ჰქონდეს თვით რუსეთის მართლმადიდებელის ეკლესიისათვისაც, იცოდეს მან არა თუ მხოლოდ ის, რომ სინოდის წევრები შეჩვენებით ეკლესიისაგან ვისმე განაყენებენ, არამედ ისიც, თუ ვის მიიწვევენ კათედრაზედ თავის მოძღვრად, ვის მიაყრდნობენ მრთელს თავისს უმაღლესს ყურადღებას და ვის აჯილდოებენ, თუ გინდ მხოლოდ მდუმარე თანაგრძნობითა და მოწონებით. **ღეკანოზი ზოსტორგოვი** ხომ მართლა მოძღვარია! ის მძვინვარე და თავგამოდებული თანამბრძოლია იმ მოძღვრებისა, რომელიც სცთილობს საეკლესიო უკოლები სახელმწიფო განზრახვებს დაუმოლჩილოს იმ ხარისხამდე, რომ სრულიად დასთრგუნოს მცნებანი სახარებისა ე. ი. ძირი გაუთხაროს ქრისტიანობას.

მნიშვნელობა სახარების მცნებათა სასულიერო უკოლებისათვის ზოსტორგოვის, როგორც სჩანს, სცოდნია: „სასულიერო უკოლები უნდა ემსახურებოდნენ ეკლესიასა ღვთისას მის წმინდა საქმეში“, სწერს ზოსტორგოვი (გვ. 329): „ეკლესია ერიდებოა მიზანსა „გარუსებისას“, როგორც საზოგადოთ ერიდებოა ყოველს საპოლიტიკო განზრახვას. ეკლესიური საქმე სახელმწიფოსათვის უსაზღვროდ ძვირფასიაო ყოველსავე გარუსებისათვის განზრახულებასა და მოქმედებაზედ და სხვ.“ მაგრამ ამასთანავე,

ვოსტორგოვს სწამს, რომ რუსულის ენის სწავლება და შემოღება ყველა საგნების სწავლებისა რუსულის ენის საშუალებით, არის უძთავრესი და არსებითი მაზნა სასულიერო შკოლისა (გახაზულია ზვით ვოსტორგოვისაგან, გვ. 332). მართალია, ვოსტორგოვი ამ „უძთავრესს და არსებითს მიზანს სასულიერო შკოლებისას“ სთვლის მეორე ხარისხიან მიზნად. მაგრამ ეს მეორე მიზანი ცხადათ ამახინჯებს ნამდვილს მაცხოვრის მოძღვრებას (მათ. 22. 21): მაკცით კეისრისა კეისარსა და ღვთისა ღმკრისა“. და სადღაა „სამსახური ეკლესიის წინაშე მის წმინდა საქმეში“, როდესაც სიტყვა ღვთისა უნდათ ასწავლონ და ასწავლიან კიდევ ყმაწვილებისათვის უცნობის ენით, რომელიც გამოთქმისა და კიდევ უფრო ფსიხოლოგიურის ხასიათით უცხოა საზოგადოთ კავკასიელ ერთათვის და განსაკუთრებით ქართველ ყმაწვილთათვის. *) მაგრამ ვოსტორგოვი უფრო შორსაც მიდის მისთვის უცხო ტომთა კაცობრიულ უფლებათა დათრგუნვაში — იგი მომხრეა მუნჯურის მეთოდით უცხო ენის სწავლებისა სხვათა შორის იმის გამო, რომ ამ საშუალებით ადვილად შეიძლება მოუშთოს ბუნებითი მსვლელობა თანდაყოლილის სულიერის ნიჭის განვითარებისა ყველა მოსწავლეს, რომელიც შთამომავლობით რუსი არ არის (გვ. 335). მაშასადამე „წმინდა საღვთო

*) მართული ენა არ ითვლება ინდო-ევროპიულის ენების ჯგუფში, რომელსაც რუსული ეკუთვნის

საქმე“, რომელსაც **ვოსტორგოვი** აღიარებს, აძლევს მას არა თუ მხოლოდ იმის ნებას, რომ ამოჰგლიჯოს **ლერა უნა ჩხაჩუ** თაობას, არამედ მოაშთოს მისი ბუნებითი ნიჭიერებაც. **ნუ** თუ შეუძლია ამნაირი **ვოსტორგოვისებური** მსჯელობა იმ კაცს, რომელსაც სულსა და გულში გასჯდომია სახარების მოძღვრება? მეცადინეობა **ვოსტორგოვისა** ხომ იმას ნიშნავს, რომ ის განდგომია ქრისტიანებრივს მოძღვრებას საღვთო ეკლესიაზედ. **მს** მისი საქციელი ეწინააღმდეგება პავლე მოციქულის სიტყვებს (კორინთ. 14, 14): „უკეთუ ვიღოცვიდე უცნობითა ენითა, სუდი ჩემი აღიცავს, ხოლო გარეჰა ჩემი უნაყოფო ჯარს“. **ანუ** კიდევ (გვ. 14, 39): „ძმანო ჩემნო, გშუიღინ წინასწარმოტყუელებად, და სიტყვად ენათა ნუ დაუეწებით“. **ამას** უნდა დავსძინოთ კიდევ, რომ ყველა უძველესი აღმოსავლეთის ეკლესიები (**ასურეთის, სომხეთის და საქართველოს**) გულსმოდგინებით იცავდნენ ხელშეუხებლობას ამა ქრისტიანობის საფუძველთა, მოციქულთა მცნებასა. ამის მფარველი და დამცველი იყვნენ ქართველები მრავალსაუკუნოებით კულტურულად მებრძოლნი თითქმის ბერძნებთანაც. **და** ამ ბრძოლიდგან ქართველები გამარჯვებულნი გამოვიდნენ, თუმცა ქართველებს, რომელთაც მაშინ პოლიტიკური თვითარსებობა ჰქონდათ, ძალიან უჭირდათ იმ დროებში ნაციონალურის ეკლესიის განუდრეკელად დაცვა. **საბერძნეთის** სასულიერო წოდება დამტკიცებით ამბობდა, **საქართველოს ეკლესია საბერძნეთმა დაბადაო, საბერ-**

ძნეთი სათაფვა, საიდანაც მართლმადიდებლობა მომდინარეობსო, ბერძნული ენა და ბერძნული ლიტურატურა მრთელს საქრისტიანოს სულიერს საზრდოს აძლევსო“. მაგრამ ქართველებმა ამათაც კი უპასუხეს **ჰაველე მოციქულის სიტყვებით** (კორინთ. I, 14, 36): „**ანუ თქვენ მიერ სიტყვა იგი ღმრთისა გამოვიდა, ანუ თქვენდამდე სოფლი მიიწია?**“ **ბანა ეხლა უფრო დიდი უნებობითი უფლება არა აქვსთ ქართველებს, ამავე კითხვებით მიმართონ რუსეთის ეკლესიას?**

მაგრამ **ჰოსტორგოვი** მაინც მოძღვარია; **ჰოსტორგოვს**, როგორც სჩანს, შესძლება დამოძღვროს ზოგი ვინმე და აცნობოს მას რაიმე საქართველოს ეკლესიის უწინდელს ძალასა და დიდებაზედ; მაგრამ რადგანაც მას ახსოვს აგრეთვე მოციქულის სიტყვებიც (კორინთ. I, 16, 14): „**ყოველივე თქვენი სიყვარულით იყავნ**“, იგი, როგორც თავის ერთგული, ამისთანა ხასიათის ცნობებს იძლევა მხოლოდ იმ შემთხვევებში, როდესაც ქართველების ინტერესები მათის მეზობლების ინტერესებს შეეხლება, ე. ი. თუ შესაძლებელია აღძრვა ტომებრივის, ანუ ნაციონალურის განხეთქილებისა: ამგვარად ქართველებს, როგორც აღმოჩენილა, ჰქონიათ ოდესმე „დიდებული ტაძრები“ **სიღნაღსა და თელავში**, „**პატივცემული საყდარი**“ თვით **თფილისში**, სულ „**მშვენიერი ტაძრები**“, მაგრამ ვაი, რომ ესენი ახლა სომხების ხელშია, რომელთაც შეუსყიდიათ (გვ. 311); ქართველების გავლენა ისეთი ძლიერი ყოფილა, რომ ოსებს მრთელ სოფლობით დაუვიწყებიათ ოსური

და ქართულად ლაპარაკობენ და ვაი, რომ ეს სოფლები ითვლებიან წმინდა ქართულ მრევლებად (გვ. 324). სპარსელები სცთილობდნენ დაესუსტებიათ როგორმე მართლმადიდებელი საქართველოს სამეფო და ამისთვის მართლმადიდებელს უდებებს წაართვეს მღვდლები და მათი საყდრები და წმინდა ადგილები გადასცეს სომხებს (გვ. 326).

ღეკანოზი **ვოსტორგოვი**, როგორც სჩანს ქართულს სალიტერატურო ენასაც დიდათ აფასებს, მაგრამ იმ საზღვრებს გარეშე, სადაც ქრისტიან ქართველთა მოსახლობა თავდება, და ქრისტიან საქართველოში კი, როგორც ზემორე ვსთქვით, ქართული სალიტერატურო ენა განდევნილია სასულიერო შკოლებიდან, როგორც „განწრთენისათვის სუსტი და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შეუფერებელი“; მაგრამ გამაჰმადიანებულ ქართველებში იგივე ენა, თითქმის, როგორც სჩანს, ქართული სასაუბრო ენაც ცნობილია როგორც ზნეობრივად გაწრთენისათვის ძლიერ სასარგებლო და საეკლესიო მიზნისათვის სრულიად შესაფერი (გვ. 318): „აქ საჭიროა ფრთხილად ვიცავდეთ ქართულს ენას, ამ სულიერს კავშირს მაჰმადიან ქართველებისას მათს მართლმადიდებელ წინაპარებთან; აქ საჭიროა ფურცლები, ბროშიურები, წიგნები, ქართულს ენაზედ ნაბეჭდი, და მათი ხალხში დარიგება იმ განზრახვით, რომ აღვადგინოთ ხალხში მისუსტებული და გაქრობაზედ მიწევნილი ქრისტიანობიდან დაშთენილი მამა-პაპათა გარდამოცემანი, განვაცოცხოთ და ავალაპარაკოთ

დუმილით მოცული ტაძართა და უდაბნო-სავანეთა ნანგრევები“. მაშასადამე ქართულს ენას მიეწერება თითქმის საკვირველთ-მოქმედების ძალა, რომლის წყალობით გამაჰმადიანებულ ქართველებში შეიძლება გაიღვიძოს და აღდგეს ქრისტიანობიდან ნაშთი მარდამოცემანი, გაცოცხლდენ და ლაღადისი მართონ ნანგრევებმა და დამყარდეს სულიერი კავშირი მაჰმადიან ქართველთა მართლმადიდებელ წინაპართანა, უკვე დიდის ხნის განსვენებულთა. (ღმერთმა გვაშოროს იმ განზრახვისაგან, რომ ამგვარისავე კავშირის დამყარება ვისურვოთ ქრისტიან ქართველებთანაც, რომელნიც ჯერ კიდევ ცოცხალნი არიან) **ცხადია**, რომ საუბარი ქართული სალიტერატურო ენის სისუსტეზედ ზნეობრივის გაწვრთნისათვის თვითონ **საქართველოში**, არის ტენდენციური ხერხიანობა, გამოგონებული იმისთვის, რომ გაამართლონ ქართული ენის განდევნა სასულიერო შკოლებისაგან. **ცხადია**, ამავე აზრით გამოუგონიათ განსაკუთრებული საეკლესიო ქართული ენა. **ამავე** აზრით ცთილობდენ არა სალიტერატურო ენებისაგან შეექმნათ ქართველ ტომთათვის სალიტერატურო ენა, რომ ამ ხერხით ქართულს საზოგადო სალიტერატურო ენას დაუკარგონ ნაციონალური მნიშვნელობა არა მარტო ქართველების თვალში, არამედ თვითონ მეგრელების თვალშიაც, რომელთაც, ქართულის საზოგადო სალიტერატურო ენისაგან ჩამოშორებით, ხვდებოდათ უთუოდ ნაციონალური გარდაგვარება. **ღეკანოზ** **ვოსტორგოვსა**ვით სახალხო

განათლებისათვის თავგამოდებულებმა დიდიხანია გაცეს თავისი საქმე, თვითონვე ფაქტიკურად გამოაშკარავეს საზოგადოების წინააღმდეგი თავისი საიდუმლო გულის-წადილი, რომ საქართველოს ნაციონალურ საქმისათვის ჩამოეშორებიათ ნაწილ-ნაწილად ქართველთა ტომები და დაეყენებიათ ისინი სულიერად კულტურულის გარდაგვარების ნამდვილს გზაზედ. ზომ უეჭველია, რომ ნამდვილი სულიერი და კულტურული განვითარება მეგრელებისა და სვანების შეიძლება უზრუნველ-ყოფილ იქნეს მხოლოდ განუწყვეტელის კავშირით მრავალ-საუკუნოებით შექმნილს საზოგადოთ ქართულს ნაციონალურს კულტურასთან და მწიგნობრობასთან, რომელიც ნაყოფია სულიერის მოღვაწეობის, რაშიაც მათ დიადაც შესამჩნევი წილი უდევსთ, ამაში გამოიხატება მათი ნაციონალური იდეალები და ეს არის მათი ღვიძლი დედა, საყვარელი აღმზრდელი მათის სულიერის არსებისა. ამგვარი ქეშმარიტი განვითარება მეგრელებისა და სვანების, უეჭველად, ნაციონალური საქმეა, ზოგად ქართულია და პირდაპირი საგანია საზოგადო საზრუნველი ყოველთა საქართველოს ტომთათვის, რომელიც მოითხოვს მათგან შეერთებულს და შეთანხმებულს მოღვაწეობას. და რომ ეს აუცილებელი შეერთებული შრომა აერიდებიათ მეგრელებისათვის, ამისათვის ჩვენმა განმანათლებლებმა აიღეს და მეგრელებს რუსულის აღფაბეტისაგან საწერი ანბანი გამოუკოპიტეს! მაგრამ ნათქვამია (კორ. 1, 15, 36): „უგუნურა, მეს რამელი დაჭსთესი, არა ჭსცსოგნდის.“

და თქელი იგი არა აღმოცენდა... პირიქით ეს უგნურები შეეწინენ მის აღორძინებას, რასაც ისინი ჯვარცმასა და დახრჩობას ექალოდენ.

მაგრამ **ვოსტორგოვი** არც ფარავს, რომ საქართველოს საექსარხოლო არსებითაც არც კი ინტერესობდა ნამდვილ საქართველოს ეკლესიით და ქართველთა ტომებით; ჭავკასიაში უფრო დიდი ყურადღება იყო მიქცეული გადმოსახლებულ სხვა ტომთა კაცებზედ, ვინემ ადგილობრივ მკვიდრ მცხოვრებლებზე იმ იმედით, რომ ამ ჩამოსახლებულებში მოეპოვათ ერთგული მოსამსახურენი საბრძოლველად ადგილობრივ ეროვნებათა თვით-არსებულს ცხოვრებასთან; მაგრამ ეს ელემენტებიც თითქოს სასარგებლო ვერ გამოდგენ და ვერ გაამართლეს მათზედ დამყარებული იმედები. „სამწუხაროდ ბერძნები, პირადათ მათი ინტელიგენცია, თითქმის ყოველგან ეწინააღმდეგებოდნო სლავიანურის ენის შემოღებას მღვდელ-მოქმედებაში და რუსულის ენის შემოღებას შკოლებში. მაშინ როდესაც თუ ვისთვისმე შეწევნა მიუცია რუსეთის პრესას, ყველაზედ უმთავრესად უუდიდესი შემწეობა აღმოუჩენია ბერძნებისათვის“ — ლაღადებს **ვოსტორგოვი** (გვ. 322), რომელსაც უთუოდ ვერ გაუგია, რომ კაცებს შეიძლება წმინდათ მიაჩნდესთ იმისთანა რაიმე, რაც მათთვის უფრო ძვირფასია, ვინემ უუდიდესი მატერიალური სიკეთე.

ის იმედები ვერ გაამართლეს რუსეთიდგან გადმოსახლებულმა სეკტანტებმაც, რომელთაგან დუხოზორები, როგორც დეკანოზი **ვოსტორგოვი** ამბობს,

ამერიკაში გადასახლდენ (გვ. 328), — უთუოდ ნებაყოფლობით. ღა თავს ნებას ვაძლევ და დამტკიცებით ვიტყვი, რომ რუსეთიდან გადმოსახლებული მართლ-მადიდებლები კიდევ უფრო ნაკლებად გამართლებენ ხსენებულს შავად-მღვლვარ იმედებს ამიერ ქავკასიაში, რადგან აქ სამუდამოთ გადმოსახლებულ რუსებს ორი-სამი ღგმის შემდეგ ებადებათ თავისი საკუთარი ადგილობრივი რეალური ინტერესები, მატერიალური და სულიერი, რომელთაც არავითარი საერთო რამე არ ექნებათ იმ უნიადაგო რუსეთელ ნაციონალისტურ ტენდენციებთან, რომელშიაც თავს იფარვენ განმხრწნელი, საზოგადოებრივობის წინააღმდეგი ელემენტები.

მაგრამ ჩვენ მაინც დიდ მნიშვნელოვანად მიგვაჩნია, რომ როდესაც საქართველოს ეკლესიის მკვიდრ შვილებს ძლიერ გაჭირვებით ეძლევათ საქართველოს საექსარხოსოს სასულიერო სასწავლებლებში შესვლის ნება და ბევრს ადგილას საქართველოში სრულიადაც არ დაუარსებიათ ამგვარი შკოლები, „ამიერ ქავკასიაში ამ ჟამად არ მოიპოვება არც ერთი უუმცირესი, ანუ ახლად დაარსებული გადმოსახლებულ რუსთა სოფლები, სადაც, როგორც კომპეტენტურად განაცხადებს ლეკანოზი მოსტორგოვი (გვ. 328), არ მუშაობდეს საეკლესიო შკოლა, რომელიც შეფარებია ჯერჯერობით საჩქაროდ შეწყობილს ქოხს ქვეშ. ამნაირი შკოლები იხსნებიან თვით ეკლესიის აშენებამდის და ეკლესიის მსახურთა მისვლამდის.“ აი სწორედ ამგვარის მიმარ-

თულებით მოქმედებდენ ზედმიყოლით სამი ამიერ ქავკასიის მწყემსთმთავარი, რომელნიც საქართველოს ექსარხოსებად იყვნენ ამ უკანასკნელის თორმეტის წლის განმავლობაში, როდესაც გაძლიერდა რუსთა გადმოსახლება ამ მხარეში.

არ ვიცი, რომელი ადგილია დეკანოზის მოსტორგოვის სტატიაში უფრო მეტად ღირსი საზოგადოებრივის ყურადღებისა და უფრო ნამდვილად გამომხატველი და დამახასიათებელი მსოფლიო აზროვნებისა პირადათ საეკლესიო საქმეთ-მმართველთა, უფრო ნამდვილად გამომააშკარეებელი მათის საესებით ანტიქრისტიანულის მხედველობისა...

შეხედეთ, მაგალითად, როგორის დაუფარავის მოწონებით იხსენებს დეკანოზი მოსტორგოვი მსმალეთის ბრძნულს მოქმედებას საქართველოს ზოგერთ ნაწილში ქრისტიანობის მოსპობისათვის (გვ. 319): „თათრები თავისებურად ბრძნულად იქცეოდენ თავის მაჰმადიანობის გავრცელების საქმეში: ქრისტიანებს ისინი დროზედ ძალას ატანდენ, რომ თვითონ მათ გაედევნათ მართლმადიდებელი ეპისკოპოსები, აღუკრძალეს მათ ახალი ღვდღების კურთხევა, ნებას აძლევდენ, რომ მათის მხრიდგან გაეტანათ საეკლესიო წმინდა ნივთები, ხატები, წმინდათა ნაწილები და სხვ.,— და ეს სიწმინდენი აქ ძალიან ბევრი იყო, — შემდეგ ქართველებს თათრული სახელები დაარქვეს, ძალდატანებით წინადაცვეთეს, ცოლებად თათრის ქალები შერთეს, თითოეულს მათგანს ერთი კი არა, რამდენიმე, და აი ამისთანა ცვლილე-

ბამ მათს ცხოვრებასა და მრთელს წეს-წყობილებაში, თუმცა უნდა გვიკვირდეს, ქართველები ჩქარა გაამაჰმადიანა. **ზინც** გაამაჰმადიანებას ეწინააღმდეგებოდა, ნება ეძლეოდათ, სხვა ქრისტიანებრივი სარწმუნოება მიეღოთ: ყოველს ღონეს ხმარობდენ და ერთგუნათ მართლმადიდებლობა, როგორც ძალა, რომელიც ქართველებს რუსებთან აერთებდა; თათრები და სპარსელები შირვანის სახანოში მფარველობდენ სომეხებს და მართლმადიდებელი უდელეები სომეხთ სარწმუნოებაზედ გადაჰყავდათ და **ახალციხის** მხარეზედ კათოლიკების მისიონერებს ეხმარებოდენ. **ჟოველივე** ეს ჩვენთვის საგულისხმო უნდა იყოს, რომ ვიცოდეთ, თუ სად როგორ ვებრძოლოთ არა მართლმადიდებელს ელემენტებსო.“ **დეკანოზს** სითავმდაბლის გამო დაუკლია აქ შემდეგი სიტყვები: „და განსაკუთრებით სხვა ენაზედ მოლაპარაკე მართლმადიდებლებს, ე. ი. ყველაზედ უწინარეს ქართველებს.“ **ჭაგრამ** მკითხველს ნუ შეაფოთებს ეს ქებათ-ქების გალობა მაჰმადიანთა სიბრძნის წინაშე, რომელიც გვესმა უწმინდესის **სინოდის** რჩეულის მეცნიერისაგან *). **ეს** გალობა პირბადიანი ქებაა იმ საეკლესიო მიმართულებისა, რომლის წარმომადგენლად **ჰავკასიაში** დანიშნულია **დეკანოზი** **ვოსტორგოვი**, მას რომ ნაძალადევი თავმდაბლობა არ დაეწყო, ადვილად შეეძლო, რასაკვირველია, და

*) მე სრულიად არ შეეგებები იმ კითხვას, თუ რამდენად ეთანხმება ეს **ვოსტორგოვის** დახატული მაჰმადიანთა სიბრძნე ნამდვილს რეა ურის ისტორიის სურათს.

სრული უფლება ჰქონდა, ეთქვა, *mutatis mutandis*, იგივე ქებათ-ქება თვითონ თავისთვის და თავის თანამოაზრეთათვის: „ჩვენ, რუსები, თავისებურად, აგრეთვე ბრძნულად, მიუძღოდით მართლმადიდებელთა საქმეს ძავკასიაში. თათრები მაჰმადიანები არიან, ჩვენ ისინი არც გვექიშვებიან და არ გვმტრობენ; ჩვენი მტერები არიან მართლმადიდებლობისგან განდგომილი სომხები და მართლმადიდებელი, მაგრამ სხვა ენაზედ მოლაპარაკე ქართველები. ამათ აქვსთ პოლიტიკურიცა და ლიტერატურული ტრადიციებიც (გვ. 308). მართალია, ყოველივე ეს მათ აქვსთ მცირეოდენის მასშტაბით, მაგრამ ესეც საკმაოა, რომ ასაზრდოოს მათი ეროვნული ცნობიერება (გვ. 309). ჩვენ უკვე დავხურეთ სომხური სასულიერო შკოლები, გადავასახლეთ სომეხთა ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები და სომეხთა სოფლის გლეხობა უმიწაწყლოთ ისეთს გაჭირვებაში იყო ჩავარდნილი, რომ მრთელის სოფლობით იძულებული შეიქნა ჯარეყო თავისი საუკუნოებით შეთვისებული სარწმუნოება, რომელზედაც დამყარებული იყო მათი მემკვიდრეობითი ეთიკური მსოფლიო აზროვნება, რომ მოეპოვებია შიმშილისაგან გადარჩენის საშუალება ახალის სახელმწიფო სარწმუნოების მიღებით და თან ხმამაღლა ლაღადებით: ჩვენ გარუსება გვინდა (გვ. 333), სწორედ ისე, როგორც ბრძნულს ოსმალეთში. ეს კიდევ ცოტაა, ჩვენ მოვახერხეთ და გამოვგლიჯეთ სომეხთა ეკლესიას უფლება, რომლის ძალით ისინი თავის ქონებას

პატრონობდენ,—უფლება რუსეთის კანონებით დამტკიცებული, კიდევ ხელმეორედ გადავასახლეთ სომხების ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები, სომეხთა პატრიარქს დიდის სიხარულით ნებას მივსცემდით, რუსეთიდან გასულიყო და რაც წმინდათ მიაჩნდა ყოველიფერი თან წაეღო. საქართველოს ეპისკოპოსების გადასახლება სრულიად არ გვჭირია, ისინი ჩვენგანვე დაყენებული არიან, მაგრამ რასაკვირველია ჩვენის შეხედულებისამებრ და იმდენი რიცხვით, რამდენიც ჩვენის განზრახულებისათვის საჭირო აყო; ნელნელა მათს ადგილებზედ რუსი ეპისკოპოსები დავაყენეთ, ან და ქართველები ჩვენს დარჯაკში ამოსხმული, და რომელიც ამათგანი ცოტაოდნად უკულმართი გამოდგა, არ დაგვიკარგავს, ისინი ჩვენ შორეულს სადმე ადგილზედ გადაგვყავდა. ქართული ნათლის სახელების დარქმევა აღვკრძალეთ, იმ მიზეზით, რომ ისინი რუსულს კალენდარში არ იხსენებდნენ. სამწუხაროდ მათ ნაციონალური ტრადიციები აქვსთ და თვითცნობიერებაც. მაგრამ ჩვენ ყოველგან აღვძარით ტომებრივი გრძნობები იმ იმედით, რომ ტომი ტომზედ აღდგება და ძმა ძმაზედ. დიდის სიხარულით ჩვენ ყოველგვარის პროპაგანდის ნებას მივსცემდით არა მართლმადიდებელს სომხობაში, რომ მათ შორის აღმოფხვრილიყო ნაციონალური თვითცნობიერება. ამ განზრახვით ჩვენ ძლიერ ღმობიერად ვეპყრობოდით კათოლიკებს ამიერ ქავკასიაში; თუმცა ჩვენ უარვყოფთ კათოლიკობას, მაგრამ გულში კი ახლავე მზადვართ თაყვანივსცეთ

რომთა პაპას, რომელსაც შეუძლია შეგვიმსუბუქოს ჩვენი სამძიმო პოლიტიკური მდგომარეობა, გამოანაწილოს კათოლიკები ერთ სამწყსოდ საკუთარის ეპისკოპოსით, — თუნდ ორის დაუმოკიდებელის ეპისკოპოსით, ქართველთ-კათოლიკეთა და სომეხთ-კათოლიკეთა, და ამით კიდევ უფრო შეასუსტოს, ჩვენის აზრით, ნაციონალურ-კულტურული მისწრაფება სომეხთა და ქართველთა“.

მაგრამ იქნება მოსტორგოვს სასულიერო შკოლათა სამმართველო პოლიტიკა ნებას აძლევდა, თუ სხვაგან არა, საქართველოს ეთნოგრაფიულს ფარგალში მაინც, ნამდვილად ესწავლებინათ მოწაფეთათვის ნაციონალური სალიტერატურო ენა მრთელის საქართველოსა, ქართული საეკლესიო ენა? იყო დრო, როცა ეს მწამდა და მიხაროდა კიდევ, რომ ამაში მაინც გამოიჩინეს დიდსულოვანობა საქართველოს ეკლესიის საქმეთა მმართველებმა, ვსთილობდი, რომ ჩვენს სამშობლო სოფელში „საყვავისტყეში“ სამრევლო შკოლა გაეხსნათ. აშგვარისავე აზრის ყოფილიყო მაშინ საერო მთავრობაც ამიერ ქავკასიაში, როგორც სჩანს მოსტორგოვის სიტყვებისაგან (გვ. 332): „ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებმა 1897 და 1898 წლებში უქვეშევრდომილესად წარდგენილს წლიურს ანგარიშებში აღნიშნეს ეს მოვლენა და ის დასკვნა გამოიყვანეს, რომ საეკლესიო შკოლები ამიერ ქავკასიაში რუსეთის ინტერესებს ეწინააღმდეგებოდა და ამიტომ უნდა დაიხუროსო.“ მითქმის ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებ-

საც, როგორც სჩანს, კარგად ვერ გაეგოთ ის ნამდვილი იეზუიტური პოლიტიკა საეკლესიო შკოლებისა, რომლის ხელმძღვანელად იყო მოსტორგოვი „საჭირო იყო მომეტებული შრომა ხუთის წლის განმავლობაში, რომ ეს ბრალდებულება გაგვექრო“, გულახდილად განაგრძობს თავის განმარტებას დეკანოზი: „1902 წლის დეკემბრის თვეში ისევ იმ გუბერნატორებმა, შეკრებილმა სათათბიროდ თფილისში, ერთხმად დაადგინეს, გააორკეცონ საეკლესიო შკოლებისათვის წლიური შესაწევარი საერობო ფულებისაგან. ეს იყო უდიდესი ზნეობითი გამარჯვება საეკლესიო შკოლებისა საქსარხოსოში და ამასთანავე უმაღლესი ზნეობითი ჯილდო მისის ხელმძღვანელებისათვის“. ამის განმარტება მეტი იქნება. ცხადათ სჩანს, ყველანი შეთანხმდნ ქართველთა ერის ნაციონალურ-კულტურულის განვითარების საწინააღმდეგოდ; მაშასადამე საწინააღმდეგოდ ყოველგვარის რეალურის, ცნობიერის პროგრესისა ქართველთა შორის, საწინააღმდეგოდ თვითოეულის თვითცნობიერის ძავეკასიის ეროვნებისა შეიკრა ჯოჯოხეთური კავშირი ძავეკასიის ჩინოვნიკობისა და ოფიციალურის საქართველოს ეკლესიის მოთავეთა შორის. ბანა საჭიროა დავამატოთ ამას, რომ მრთელმა გონიერად მოაზრე ძავეკასიამ დაინახა ამაში უღრმესი ზნეობითი დაცემა საეკლესიო შკოლისა, სასაზოგადოთ ეკლესიისა და არსებულის ბიუროკრატიულის რეჟიმისა. და თუ მათ, ვის მიზნითაც ეს მოხდა, უმაღლესი ჯილდო მიეცათ და ამასთანავე

ზნობითი, ეს გემოვნების საქმეა და საკითხის არსებას არ შეეხება. ზგონებ ამას შემდეგ საჭირო არ იყოს იმის განმარტება, თუ ქართველები და ყველაზღედ უწინარეს ისინი, რომელნიც თვით **მოსტორგოვისაგან** უფრო ნიჭიერებად ცნობილნი არიან, სახელდობრ გურულები და შეგრელები, რისთვის სცემდენ შლვდლებს, მტრულად ეპყრობოდენ ეკლესიებსა და საეკლესიო შკოლებს, სწვავედენ კიდევ. ახლა კი ადვილად გასაგებია ისიც, თუ მათს ამგვარს მოძრაობასა და მღელვარებას რისთვის დაუჭირეს მხარი „ზარმაცმა“, „უძრავმა“, „გულდინჯმა“ ქართლებმა, როგორც ამბობს თვითონ **მოსტორგოვი**, და ამასთანავე, მისივე აზრით, „სიმპატიურმა“, „გულკეთილმა“ ხალხმა, „გულწრფელმა“, „სტუმართ-მოყვარულმა“, „მშვიდმა“ ხალხმა, რომელმანაც საზოგადოთ ქართველებს კარგი სახელი მოუპოვა, მაგრამ ახლა დაივიწყა არა თუ ყოველივე წყალობა **მოსტორგოვისა**, არამედ „ჭანდრის ჩრდილი“, და სასიამოვნო „ქაფი ტკბილის ღვინისა“ და სიტკბოებისაგან ძილად მირუღვა და „ჭრელი შალვრები“ (გვ. 312), რომელიც საქართველოს მეცნიერულად შემსწავლელს, უწმინდესის სინოდისაგან მოვლენილს, ელანდება დაღალულს, შემოფხრეწილს წვივებზედ, ხშირად სანახევროდ მშიერის და ოფლითა პირისა მისისათა მშრომელის ქართველის ხალხისა. მაგრამ საჭიროა დიდხანს შევჩერდეთ იმ საკითხზედაც, რა მიზეზია, რომ არათუ მხოლოდ ოფილისში მართლმადიდებელთა სემინარიას, საზო-

გაღო გაფიცვებზედაც დიდის ხნით უფრო აღრე, ასე ძლიერ და პერიოდულად თავბრუ ესხმებოდა, არამედ ჭკუთაისშიაც, სატახტო ქალაქში, **ვოსტორგოვის** დახასიათებით, იმისთანა „მკვირცხლის“, „ცოცხალის“, „მოძრავის“ და სწავლისათვის ნიჭიერის ხალხისა, სახელდობრ იმერლებისა, რომელნიც სასწავლებლებისათვის ფულებს სიხარულით იძლევიან, სემინარიას შეუძლია იღდესასწაულოს კიდევ თავის დახურვის დღეები. საჭირო არ არის რამე დავუმატოთ მას, რასაც კეთილშობილურის გულწრფელობით აუწყებს **urbi et orbi** მრთელს ქვეყანას დეკანოზი **ვოსტორგოვი**. მეტი იქნება ვგონებ, რომ განვიმეოროთ რასაც თვითონ **ვოსტორგოვი** ამბობს (გვ. 334) საქართველოს საეკლესიო შკოლათა იღვის ილუსტრაციისათვის, რომლითაც მან დაიმსახურა ერთხმად მოწონება აზიერ ძავეკასიის გუბერნატორებისა. როგორ დაშორებია ყოველივე ესე მამა-პაპეულს მცნებას ქართველთა იდეალებისას, რომლისგამო ძველად, ათასი წლის წინეთ, არქიმანდრიტი **ბრიგოლ ხანძოელი** ენერგიულად უშლიდა უმაღლეს საერო მთავრდბას შინაგან საეკლესიო საქმეებში გარევას. მეცხრე საუკუნეში, სასულიერო კრებაზედ, რომელიც მოწვეული იყო კათოლიკოსის აღმოსარჩევად, და მამფალი **ზვარამ** განრისხდა იმისგამო, რომ თავისი კანდიდატის **მფრემის** არჩევის იმედი დაჰკარგა, ხსენებული არქიმანდრიტი ხმამაღლა ეწინააღმდეგა საეკლესიო სასულიერო საქმეებში გარევას: „ხელმწიფეო, ეუბ-

ნებოდა იგი სხვათა შორის, რასთვის მიწყრები სიმართლის თქმისათვის? მართალია, ეპისკოპოსთა და წინამძღვართა უპირველეს წმინდა კრებათა ესწრებოდენ პირველი მორწმუნე მეფეები, მაგრამ, უნდა იცოდეთ, არა იმისათვის, რომ გაკადნიერებულიყვენ და სჯულის-კანონის სწავლებას შესდგომოდენ, არამედ იმისათვის, რომ თვითონ ესწავლათ კრებისაგან კანონნი სარწმუნოებისა... მოციქულთა და წმინდათა მამათა სჯულის კანონებში არ სწერია, რომ ერის კაცები მოძღვრებდენ სარწმუნოებასა... **მს** შეურაცხყოფაა სარწმუნოებისა და მოძღვართა მისთა“. **მს** მამაპაპეული მცნება ქართველთა საუკუნო იდეალებისა ვერ მოაშთო. **საქართველოს** ეკლესიაში ვერავითარმა **სპარსეთის** უღლის უმძვინვარესმა მომენტებმა. **ლევანოზი** **ვოსტორგოვი**, ესმოყვარე ადგილობრივის ენებისა იმდენად, რამდენადაც უფრო ადვილი მოსახერხებელია უცხო ეროვნების გულში ჩახედვა და მისი მიმხრობა და დამონება, თვითონვე თეთრზედ შავად სწერს, რომ პირველად 1885 წელში შემოკლებული სამოსწავლო პლანი საქართველოს საეკლესიო შკოლისა შედგენილი იყო რუსულის ენის ექვსი გაკვეთილით, მაგრამ ეს გაკვეთილები ქართულის ენის საშუალებით უნდა ესწავლებინათო და ამასთანავე ქართული ენის გაკვეთილები ცალკე კვირაში თორმეტი უნდა ყოფილიყო (გვ. 334). მაგრამ ეს მხოლოდ გულ-უბრყვილობა მხრის მოსაქცევად იყო. რასაკვირველიაო, განმარტებს თვითონ **ვოსტორგოვი** (გვ. 334): „ეს

მხოლოდ პირველი საცადი იყო საშუალო საქმეების ორგანიზაციისათვის. მაგრამ შემდეგ სახელმწიფო ენის სწავლების გაძლიერება საეკლესიო უკოლებში დაიწყო 1890 წლიდან, საქართველოს ექსარხოსების არქიებისკოპოსის ზღაღიძისა და ზღაღიძის დროს, — ეხლა ესენი მიტროპოლიტებად არიან მოსკოვში და ქიევში, — და განაგრძობენ ეხლანდელის არქიებისკოპოსის პლექსის დროსაც. მრთელი თორმეტის წლის თანდათანობითა და სისტემატიკურმა შრომამ ამ მიმართულების თანახმად იქამდის მიგვიყვანა, რომ ეხლა შესაძლო შეიქნა — გადაეცეს საღვთო სჯულის სწავლება დედა-ენის საშუალებით და აგრეთვე სწავლებაც თვით საეკლესიო დედა-ენისა საღვთო სჯულის მასწავლებელს და რუსულის ენის მასწავლებელს დაევალოს. ოცდა სამი გაკვეთილის სწავლება რუსულის ენისა და სხვა საგნებისაც რუსულისავე ენის საშუალებით *). აქ განმარტება სრულიად საჭირო არ უნდა იყოს. რომ ამიერ ქავკასიის გუბერნატორებისა და მათის შთამგონებელის პოლიციის მოხელეებისათვის უსაზღვროდ ესიამოვნებიათ, სააუღიეროდ პირებმა, რომელნიც ქართულის საეკლესიო უკოლების საქმეების ხელ-

*) ჩვენ აქ არ შევხებით მას, თუ ნამდვილად როგორ მოწყობილია საეკლესიო უკოლათა საქმეები საქართველოს ექსარხოსოში. ამა საქმეთა მდგომარეობა სრულიად არ ეთანხმება სანატრელს სურათს. რომელიც დაგვიხატა დეკანოზმა მოსტორგოვმა. ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა თვით იდეები მოსტორგოვისა.

მღვანელი იყვნენ, განაძევეს დედა-ენის სწავლება ადგილობრივ საეკლესიო შკოლებსაგან, ე. ი. სიწმინდის მპარავთაებრ შემუსრეს ბურჯნი მართლმადიდებელის სამოციქულო ეკლესიისა. იმას ნულარ ვიტყვით, რომ ქართველებს მათის მართლმადიდებლობის დასაჯილდოებლად ამ საშუალებით მეგობრულად და მშვიდობიანად ის საქმე უყვეს, რაც თვით რუსეთის საერო განათლების წარმომადგენელთა არ უქმნიათ არც მაჰმადიანებისათვის, არც ებრაელებისათვის და რაც მხოლოდ სომხებისათვის განიზრახეს და ისიც ცხადის მტრულის მოქმედებით, რადგანაც ერთობ ძნელი იყო ფარისევლებსავით სომხების მეგობრად თავის გამოჩენა.

... და რა უფრო სამწუხარო უნდა იყოს იმაზედ, რომ დეკანოზი მოსტორგოვი ძლიერ გახარებულია წარმატებით, რომელიც ვითომც დაეტყო, მიღებულია ზომების წყალობით, ამიერ შავკასიის საეკლესიო შკოლებს და თან გვარწმუნებს (გვ. 337), რომ ეს „წმინდა საქმე არისო ეკლესიისათვის და უუდიდესი საქმე ხელმწიფისათვის“. ჩვენის აზრით კი დღესავით ნათლად სჩანს, რომ ეს საქმე „არა წმინდა საქმეა“, „მძიმე ცოდვებით აღსავსე“, წინააღმდეგი ეკლესიისა, წინააღმდეგი ხელმწიფისა. ეს წარმატება შეგვეძინა მართლმადიდებელი ეკლესიის მცნებათა განგებ დამახინჯებით. ან სად არის ეს წარმატება? „სადა არს, სიკუდილო, საწერტული შენი? სადა არს, ჯოჯოსეთო, ძლევა შენი?“ ძლევა არ არის და არც იქნება ეხლანდელს მდგომარეობაში

ძლევა, ვინაიდან ძავეკასიის მხარეში შეიძლება მხოლოდ ერთი ქეშმარიტი ძლევა, ერთი გამარჯვება, შინაგანი, კულტურული გამარჯვება და ამგვარის გამარჯვებისათვის საჭიროა ცოდნა, შეცნობა, ქეშმარიტი ცოდნა, საჭიროა კიდევ სიყვარული, არა რომანტიკული, მტირალა, არა საოცნებო სიყვარული ძავეკასიის უნო ბუნების მშვენიერებისა, მისის გასაოცარის კლდეებისა, მთა-გორათა სურათებისა, ჭრელ შალვრებისა, ან წასრულის ცხოვრების ნანგრევებისა, არამედ საჭიროა რეალური, საქმიანი, შემოქმედებითი სიყვარული ნამდვილ ცოცხალის კაცებისა, მათის ბრწყინვალე იდეალებისა, რომელნიც, როგორც წინაპართაგან გადმოცემულნი, ან საიმედო და მოსალოდნელნი, ნაკლები არ არიან უნო ბუნების მომხიბვლველ მშვენიერებაზედ. მაგრამ სადღაა ეს სიყვარული მაშინ, როდესაც თვით ეკლესია იმის მაგიერ, რომ მოჰყენოს სხივები სახარების მოძღვრებისა, განანათლოს გონება მართლმადიდებელის ერისა, რაც მას უფრო უნდა შეეფერებოდეს და უფრო უნდა შეეძლოს, ივიწყებს თავის უმაღლეს დანიშნულებასა და მოწოდებას და ზრუნავს მხოლოდ დაიმსახუროს კარგი სახელი პოლიციის თვალში და გაუგებრობის გამო უსარის ხალხის გონიერების დახშვა და დაბნელება და აღმოუხვრა სულის აღმამაღლებელის თვითცნობიერებისა მრთელს ერთმორწმუნე ქრისტიან ეროვნებაში. სადღა გვაქვს ჩვენ ცოდნა, როდესაც აგრე ცოტა უსწავლია საზოგადოთ, როგორც მას მსჯე-

ლობაზე ეტყობა, და აგრე განსაცვიფროდ ნაკლები ცოდნა აქვს საქართველოს ეკლესიაზედ იმ მოღვაწესაც, რომელიც თავისუფლად ბრძანებლობდა საქართველოში ათს წელიწადს, იდგა საქართველოს სასულიერო სამოსწავლო საქმეების სათავეში და რომლის უმეცრებით აღსავსე სიტყვა საქართველოზედ უბროტესტოდ მოისმინეს უწმინდესის სინოდის წევრებმა, — ვაი, რომ ამას უნდა ვფიქრობდეთ, მაზედ უფრო უმეცრებმა საქართველოს ეროვნებისა და ეკლესიის შესახებ. მაშინ როდესაც, ვგონებთ, ეკლესიას თვითონ უნდა განეცხადებია ავტორიტეტულად, რომ თვით პიროვნებისა და ქონებათა ხელშეუხებლობის დაცვას არავითარი აზრი არა აქვს, ე. ი. თვით ამიერ-ქავკასიის გუბერნატორების გამგეობას ეკარგება ყოველივე მნიშვნელობა, თუ კი განუზრახავსთ, რომ ქავკასიის ერებს წარტაცონ რაც მათთვის უძვირფასესია ე. ი. ზნეობითი პიროვნება და სულიერი ქონება. რისთვისაც ისინი სცდილობდნენ შეექმნათ თავი ი მატერიალური კეთილმდგომარეობა.

და რა ქვეყანაში ვფიქრობდით ჩვენ მოქმედებას უცოდინაროდ? იმისთანა ქვეყანაში, სადაც არა ეკლესია ნათარგმნის წერილობითის სახსოვრებით, არამედ ადგილობრივი საზოგადოებრივი აზროვნება, სომხის მწერლის მღიშეს პირით, ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნეში განუმტკიცებდა აქაურ ეროვნებათა ცნობიერებას, რომ კაცს თუ ქვემარტი ცოდნა არა აქვს, ოცნებათა მსხვერპლად გარდაიქცევაო“.

— იმისთანა ქვეყანაში, სადაც ქართველმა პოეტმა ჯერ კიდევ მეთორმეტე საუკუნეში გამოხატა ფილადებრ ნაწრთობის, ხმა ტკბილის სახალხო ფორმის ლექსებით საზოგადოებრივი მსჯელობა ადამიანობაზედ: „ათასად გვარი დაფასდა, ათიათასად ზრდილობა. ოჲუ კაცი თავად არ ვარგა, ცუდია გვარის-შვილობა; იმისთანა ქვეყანაში, სადაც თვით უსაშინელესის საზოგადოებრივის და პოლიტიკურის სასაწარკვეთილებისა და განწირულების დროს, სომხები ძალდატანებით განდევნილნი სამშობლოდგან მთელის სოფლობით (მაგ. შაჰაბაზის დროს), არ ივიწყებდენ გონებრივს ინტერესებს, ზურგით მიათრევდენ ხელნაწერ წიგნებს და ნუგეშობდენ ლიტერატურით, და საბრალო საქართველოს მეფეები ითმენდენ თავის საბრძანებელთა დაკარგვას, ითმენდენ თითქმის უიმშილსა და წყურვილს და ყოველგვარ სხვა უბედურობას, მაგრამ წიგნისა და კალმისთვის ხელი არ შეუშვიათ, ხშირად ქობში, მხოლოდ უინჯლილის ან ქრაქის სინათლეში ანთხევდენ ქალღმრთელთა თავის მწუხარე გულის პასუხს ლექსად და პროზად.

ამ ქვეყანაში, სადაც ყოველთვის მრავალი სხვადა-სხვა მოდემის ხალხები ყოფილან, ძველის ძველადგანვე გამეფებული იყო განსაზღვრული კულტურული ცხოვრების მიმდინარეობა, რომელიც ხელს უწყობდა და ზრდიდა კანონიერებით თანშეზომილს სხვა და სხვა ტომის ეროვნებათა საურთიერთო ცხოვრებას. ამ ეს კულტურული ბურჯი უზრუნ-

ველ-ყოფდა შინაგანს მშვიდობიანს აღყვავებას, თუმცა გარეშე მტერებთან ომი თითქმის ყოველთვის შეუწყვეტელი ყოფილა. რუსეთის მთავრობამ დიდის ხნის განმავლობაში დღევანდელს მოძრაობამდისაც ვერ მოახერხა მოესპო ჭავკასიაში ავაზაკობა, მაშინ როდესაც ძველად კიდევ კეთდებოდა და კიდევ ინახებოდა თავ-თავის ადგილას ის ნივთიერ-კულტურული საუნჯენი, რომელთა ნაშთებმა განაცვიფრა ქრისტიანთა ხელოვნების საუკეთესო მეცნიერები და გული წარტაცა მათ. (საკმაოა დავასახელოთ ისეთი მეცნიერი, როგორიც არის ნ. ვ. პონდაკოვი). და შემდეგ კი ეს ნაშთები გახდა ჭავკასიის ავაზაკთა და სხვა მტაცებელთაც სანუკვარ საგნად ამ ჩვენს კულტურულ საუკუნეში, რომელსაც იქნება მეროპაში კი მოვესწარიტ, მაგრამ ამიერ ჭავკასიაში ჯერ კიდევ ვერ ვხედავთ. ძველად ამ ქვეყანაში ყოფილა არა ჩვეულებრივი მშვიდობიანად ცხოვრების ეპოქები. მაგალითად, სომხის მემატიანე მართარ პირივანქელი ამბობს, რომ მეთორმეტე საუკუნეში საქართველოს მეფემ ზიორგი III-მ სრულიად მოსპო ქურდობა და ავაზაკობა. მაგრამ რა საშუალებები მოხერხდა ეს საქაე? საეროზო მცველების შემოღებით განა? დაკარგვით? საპყრობილებით? შეშინებით? არა, მხოლოდ ადგილობრივის ეროვნული კულტურის აღორძინებით. ეს იყო ეპოქა უმაღლესად ყვავილოვანის მდგომარეობისა საქართველოში, მაშინ გარდაიშალა ადგილობრივი კულტურა როგორც სასულიერო და ფილოსოფიური,

ისე საერო, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ახალის იურიდიკულის ნორმების შემუშავებისათვის, საეკლესიო წესწყობილების დემოკრატიზაციისთვის და საზოგადოთ განმტკიცებისათვის, ევოლიუციურ-კულტურულის გზით და ახალის მოთხოვნილების თანახმად, საზოგადოებრივის ეთიკისა იმ წრეებში, რომელნიც იმ დროისთვის აღიზარდნენ. ზანა შესაძლებელია, რომ ვისმე რეალურად მცოდნეს და შეგნებულს განეზრახა და აზიერ ქავკასიაში დასდგომოდა ეგრეთ წოდებულს რუსულ პოლიტიკას, ნამდვილად კი ანტირუსულს, რომელიც დაფუძნებულია იმ აზრზედ, ვითომც ქართველები სულელები არიან და ვერ მიხვდებიანო. ხომ მარტო უკიდურესის უმეცრების გამო, რომელიც ამ ბოლოს დროს ერთობ გაძლიერდა, კავკასიელე ზედ, რუსეთელმა მოღვაწეებმა სრული და გულწრფელი ნდობა ქართველებისა რუსეთის მთავრობისადმი, აღუშფოთებელი მათი მოთმინება ჩასთვალეს გამოსადეგ გულუბრყვილობად; რომელიც მხოლოდ ისტორიულის ცხოვრების მცირეწლოვანობის, მოუწიფებლობის ნიშანია და საზოგადოების განუვითარებლობას მოასწავებს. ამგვარად ქართველების დაფასება ძირითად შემცთარი აზრია, რომელსაც ადგანან საზოგადოთ რუსეთის მოწინავე კაცები. მრავალის სხვა და სხვა პარტიისა და ეს აზრი ჩვეულებრივ იმდენათ გამჯდარი აქვს თავში რუსის ინტელიგენტს, რომ დღევანდელს მომენტშიაც ბევრს მათგანს თვით ქართველების საქციელი, შაბლონუ-

რის თეორიების წინააღმდეგი, ნამდვილია ქართველთა ცხოვრების ფაქტები, რომელიც ნამდვილად არსებობს და ცხადხედ უცხადესია, არ მიაჩნიათ ნამდვილად და აცხადებენ, არ არსებობსო. საკმაოა მოვასხენოთ, რომ ეხლაც კიდევ იქედნა სატახტო ქალაქების გაზეთებში თფილისური კორესპონდენტები, რომელშიაც განცხადება ქართველებისა, რომ მათ ავტონომია მისცენ, ისეა განმარტებული, თითქოს ეს სომხების მზაკვარების შედეგიაო. ასე გამოდის, რომ სომხების შეგონებით ქართველმა თავად-აზნაურობამ გამოაცხადა მოთხოვნები, რომ საქართველოს ავტონომიის ერთეულის ფარგალში ჩარიცხულ იქმნეს მრთელი თფილისის გუბერნია, ე. ი. ახალციხისა და ზორჩალოს მაზრებიანათ, სადაც მრავალრიცხოვანი სოფლელი მიწის მუშა სომხობაა. მაგრამ ნათქვამია, *pas de science, pas de conscience*. ღა აი უმეცრება, და კიდევ უფრო მეტიც — რეალური მეცნიერების სიძულვილი შეიქმნა რუსეთის საქმისათვის ამიერ კავკასიაში იმისი მიზეზი, რომ ერთის საფეხურით დავიქვევითეთ და კიდევ უფრო ცუდს შინაგანს მდგომარეობაში ჩავვარდით, — სახელდობრ მტკიცედ დავადექით იმ გზას, რომ არაფერი ადგილობრივი, გინდ სანატრელიც იყოს, არ შევისწავლოთ, ყოველიფერი ვაძაგოთ, ადგილობრივი სასარგებლო ისტორიული ტრადიციები უარეყოთ, არავითარი კულტურული რაიმე საქმე არ დავიწყოთ, არავითარი თავისუფალი მოღვაწეობის ნება ადგილობრივ ისტორიულ ეროვნებათა არ მივსცეთ.

შექველია, ეს არჩეულ გზაზედ მტკიცედ დადგომა მოითხოვდა მეცადინეობას, რომ ადგილობრივის საზოგადოების მხრით არ დაგვეკარგოდა მიუცილებელი შემწეობა და ამისთვის კი საჭირო იყო შეუბრალოდ დაგვემსხვრია და დაგვეთიშა ერთმანერთისაგან კულტურული ძავეკასია, ეს საუკეთესო მარგალიტი რუსეთის სამეფო გვირგვინისა, იმ ამაო იმედით, რომ მის ნამსხვრევებში ვიპოვნიდით ჩვენთვის საჭირო შავს ელემენტებს; საჭირო იყო აგვეღვლევა საპროტესტოდ ისტორიულად შექმნილს ადგილობრივ კულტურათა წინააღმდეგ სხვა და სხვა ტომები, რომელნიც საუკუნოებით, თითქმის ათას წლოებით, ერთად მცხოვრებნი იყვნენ, როგორც გვარტომობით ერთნი, ან ახლო მონათესავე მოქმედებითნი წევრნი ნაციონალურ-კულტურულ მიმდინარეობათა სფერაში; საჭირო იყო ჩაგვენერგა ერთმანერთის იქვი და მტრობა იმ ჯგუფებში, რომელნიც უფრო მოდიდო იყვნენ და ერთობის შემქმნელი კულტურული ძალა და ღონე შესწევდათ მშვენიერებით მომხიბლველს ამიერ ქავკასიის ეტლში შებმულნი ადგილობრივის საუკეთესო მოდგმის სხვა და სხვა ფერის ჰუნენი, რომელნიც ჩეღნელა, მაგრამ გზაგაუხრელად მიემართებოდნენ საერთო იდეალისაკენ, სრულის საზოგადოებრივის ძმობისაკენ ყველა ქავკასიის ეროვნებათა შორის, თანდათან დაემსგავსენ გაველურებულ ჯოგის გაუწრთვნელს ცხენება და უგნური შაეტონი იძულებული შეიქმნა ღვითს-რისხვის უთავბოლო ფრქვევას

მოჰყოლოდა. ზამეფდა ძავკასიაში ტერრორი, აუცი-
ლებელი გვირგვინი თანდათან გაძლიერებულის სუ-
ლიერის დათრგუნვისა. ამ სულიერმა დათრგუნვამ
ნამდვილად გაავრცელა კავკასიელთა შორის კაცობ-
რივის ღირსების დამამდაბლებელი, ოფიციალურად
დაჯილდოების ღირსად ცნობილი თვითმალულობა,
რომელიც ბოლოს იეზუიტურს **reservatio menta-**
lis-ად გარდაიქმნა იმის წყალობითაც, რომ ადგი-
ლობრივ ნიადაგზედ არსებობდა ეს ზნეობითი უძ-
ლურება, როგორც ნაშთი იმ გაჭირვებულის ცხოვ-
რებისა, როდესაც ძავკასია თათართა და სპარსთა
უღელს ქვეშ იტანჯებოდა. ამგვარმა კაცთა ზნეო-
ბითის არსების დამახინჯებამ ისე იმატა განსაკუთ-
რებით უკანასკნელის მეოთხედი საუკუნის განმავა-
ლობაში, რომ არ შემოიძლია წარმოვიდგინო, თუ
როგორ უნდა მოხერხდეს ამას შემდეგ უწინდელის
წესით აქაური ქვეყნის მართვა, სადაც ჩვენ არ შე-
გვიძლია ვენდოთ ვისმე, რადგანაც ზოგმა (უმეტე-
სობა ახალი, ანუ მოსული კაცებია) აქაურობის
არაფერი არ იცის, და ზოგი კი ადგილობრივ მცხოვ-
რებთაგანი დიდის ხნის პრაქტიკით იმისთანა მასია-
მოვნებელი კაცები შეურჩევიათ, რომ არაოდეს ისი-
ნი ნამდვილ მართალს არ გვეტყვიან. ადგილობრი-
ვის მცხოვრებლებისათვის მიუცილებლად საჭირო
იყო, რომ სასიამოვნო კაცად ვცნოთ, ამ საჭიროე-
ბისაგან მას ხომ ვერაფერი ვერ იხსნიდა, ვერაფერი
ვერ განათავისუფლებდა. ამაში ვერ შეეწეოდა მას
ვერც საპატიო მატერიალური მდგომარეობა, ვერც

მისი წარჩინებულობა, ვერც საპატიო შთამომავლობა, თითქმის, ვგონებ, ვერც ოფიციალურად ცნობილი დამოუკიდებლობა საქართველოს დამსახურებულის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელობისა. როდესაც ცნობილი აკტი უმაღლესის მმართველისა ქავკასიაში გაუგონარის განზრახულობით და'ოლოვდა, ყოველგან ერთგვარი აზრი გამოიხატა იმ გრძნობაში, რომელიც ქავკასიის ადგილობრივ მკვდრთა სხვა და სხვა წრეებში გამოიწვია ზნეობითის მხრით უცილობლად სამწუხარო შემთხვევის აუ'რულებლობამ და რასაკვირველია არა ეს ნამდვილი გრძნობები იყო გამოთქმული ადგილობრივ თავად-აზნაურთა ადრესებში, რომელიც მირთმეული იყო დანიშნულებებისამებრ მაამებლობისა და ზრდილობიანობის მოთხოვნილებით. შეუძლებელი იყო საკმაოდ ჩაეთვალათ მარტო დუმილი თავის საჭიროებასა და დაჩაგრულობაზედ: ატმოსფერა იმ გვარი იყო, რომ საჭიროდ სცვნეს ხმა მალლა განიცხადებიათ, ქართველები ბედნიერი და კმაყოფილი არიანო ეხლანდელის ქავკასიის რეჟიმით და საქართველოს თავად-აზნაურობა თავის წარმომადგენელთა პირით ამის თანახმა შეიქმნა. მაგრამ ვაი, რომ შუბი ხალთაში არ დაიმალება: გამოჩნდა მისი ტარი, მოჰყვა მას შიშველი წვერი, მჩხვლეტელი სიმართლე და იგივე აზნაურობა ვეღარ პოულობს საკმაოდ თვალსაჩინო ფერადებს, რომ ცხადათ გამოხატოს თავისი უარყოფითი აზრი იმ რეჟიმზედ, რომელსაც ადრე დიდ ბედნიერებად სთვლიდა და ეძიებს, ჰოი, საშინელებ-

ბავ, ავტონომიას, საქართველოს ავტონომიას. რა უნდა ექნათ ადგილობრივის შთამომავლობის ჩინოვნიკებს, რა საშინელი ტანჯვა უნდა გამოეცადათ, რუსეთის საზოგადოებისათვის ეს ძნელი წარმოსადგენია. თითქმის, ვგონებ, დაუმოკიდებელი ქართველი ეპისკოპოსები იძულებული იყვნენ, ან გაჩუმებულიყვნენ, ან ეწერათ მხოლოდ შესაწყნარებელი რაიმე გამეფებულის წესწყობილების შესახები. ლაღლეს კიდევ მოინახება იმისთანა კაცები, რომელნიც თავის თავს ქართველების მეგობრებად სთვლიან, რომელნიც იმის დასამტკიცებლად, რომ საქართველოს ეკლესია ყვავილოვანს მდგომარეობაში არისო, გვითითებენ (РАССЕВЪТЪ № 53) ოფიციალურად ძველასიაში დასაბეჭდათ ნებადართულს ისტორიულს ნაშრომებს ეხლანდელს სამწუხარო ეპოქაზედ, მაგალითად «შემოკლებული ისტორიული მიმოხილვა საქართველოს ეკლესიისა და საექსარხოოსოსი XIX საუკუნეში» (თფილისი, 1901 წ.). აი ამისთანა მეგობრებმა კინალამ შეაცდიწეს და გაიტაცეს ქართველები „კაცთა-მძულვარების“ ქადაგებით და უნდოდან ალემხედრებით ისინი სომხების წინააღმდეგ ოთხმოცდამეათე წლებში. მაგრამ ქართველებმა გაიგეს, რომ ეს მეგობრები არიან „ღრუბელნი ურწყუელნი, ქარისაგან მამოტაცებულნი, სენი ზამთრისაჲნი უხაყოფელნი, ორგზის მომწყუდარნი, ძირითურთ მოიხსენილნი“ (იუდ. 1, 12), რომ ეს მეგობრები „საუკრულთა მათთა შებიწებულნი თანა შესცხრებიან და უშაშად თავთა თვისთა მწყისიან“ (იუდ. 1, 12). ბაი-

გეს ქართველებმა, გაიგეს თათრებმა, გაიგეს, რაღა თქმა უნდა, სომხებმაც, უფრო გამოცდილმა ცხოვრებაში. **ღ**ა ახლა კი არა, დიდი ხანია ყველამ გაიგო: ეროვნულმა თვითცნობიერებამ დიდი ბიჯი წაადგა წინ ქავკასიაში. ამიტომაც ცოცხალი კავკასიელი მოღვაწეები არ უნდა განისვენებდნენ უდიდებულეს მავზოლეებშიაც. **ა**დერძი ქავკასიის ცხოვრებისათვის დაუვიწყარის **მ**ორონცოვისა კარგია, მაგრამ ნამდვილი ქავკასიის ცხოვრება, ქავკასიის ისტორიაში დიდებულის სახელმწიფო კაცის გარდაცვალების შემდეგ, არ გაცივებულა მისის ძველის კვარცხლბეკთან **თ**ფილისში. **ა**ხალი თესლები დასავლეთის **მ**ეროპისა და აგრეთვე, რასაკვირველია, კეთილშობილურის **რ**უსეთის აზროვნებისა ქავკასიაში დავარდა ნოყიერს ნიადაგზედ, რომელსაც უძველესი კულტურული ქვეშეთი მისი ასაზრდოებს. **ც**ხოვრება გაფართოვდა სიგრძე-სიგანით, ფესვები ღრმად გაიდგა და წინისკენ მიისწრაფის: დაიბადა ცხოვრების ნორჩი საზოგადოებრივი ძალები, მოაკლდათ ძალა, ან ეცვალათ ფერი ძველებს და იგი ახალს ნორმებს მოითხოვს. მაგრამ ჯერ კი საჭიროა, ეხლა მაინც გაიგონ რუსებმა, ნამდვილად თვალი გამოახილონ და დარწმუნდნენ, რომ ქავკასია ის ქვეგანა არის, სადაც რუსები თვით რუსეთის კანონების დარღვევას სწავლობდნენ, ვითომც სახელმწიფო ინტერესის გულისათვის, სადაც შეხედულობა კულტურულ ქავკასიის-ეროვნებათა ზედა, როგორც უნო ადგილობრივ მკვიდრთა, შეისისხლხორცა რამ-

დენისამე შთამომავლობის რუსეთის კაცებმა თითქოს რუსეთის სანაციონალო იდეალების გულისათვის, სადაც შეურაცხყოფა მაჰმადიანთა, ცხადი გულგაბორბებული ურთიერთობა. სომხის ეკლესიასთან, პირბადიანი ბრძოლა მართლმადიდებელ ქართველთა ეკლესიასთან, განიმარტებოდა ვითომც მზრუნველობით რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიისა და რუსეთის ხელმწიფის დიდებისათვის. მართის სიტყვით, ძავკასია ის ქვეყანაა, სადაც არსებითად სარევოლიუციო მოქმედებით და ნაცოდვილევად გამოწყებულის საქმეებით ჩინოვნიკების ურდო ებრძოდა ადგილობრივს საუკუნოებით შექმნილს ბურჯებს კულტურულის ზოგად-ცხოვრებისას და მით გზა გარდაულობა მშვიდობიანს ევოლიუციურს განვითარებას. და მის ნაცვლად, რომ იგი გამხდარიყო პრაქტიკულ შკოლად, რომლისაგან გამოსულიყვენ გამჭრიახი სახელმწიფო საქმეთათვის კაცები, ფხიზელის საპოლიტიკო აზროვნების მექონნი და ჰუმანური იდეოლოგები დაუმოკიდებელ სოციალურ მოძღვრებათა, — ე. ი. მოღვაწენი, რომელთაც შესძლებოდათ მართვა უუდიდესის მსოფლიო სახელმწიფოს საქმეთა, — ძავკასია, ეს მიკროკოზმი, წარმომადგენელი მრთელის დასავლეთის ძუიის კულტურისა, შეიქმნა მხოლოდ ახალ წყაროდ განხრწნისათვის ეთიკურის ბურჯებისა, რომელზედაც აგებულთა სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს წყობილება. რუსეთის სახელმწიფოს იგი (ძავკასია) ეხლა უმზადებს მიუტემნელობამდის დაბრმავებულს, შორს ვერ

947.922

231

— 62 —

მკვრეტელს პოლიტიკოსებს და რუსეთის საზოგადოებას — განსაკუთრებით ხასიათის იდეოლოგიებს კაცთა-მძულვარებისას და თავის თავს და სხვებს ყველას — ნოყიერს ნიადაგს ხალხთა სარევოლიციო მოძრაობისათვის. ასე მარტივია და ასე უღრმესად ჭეშმარიტია ეროვნული სიბრძნე: „რასაც დასთეს, მასვე მომკიო“. —

შმთავრესი შეცთოფები

გვერ.	სტრიქ.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
16	17 ლ 18	მისსს შინაარს	მის შინაარსს
—	20	თვითცნობიერება	თვითგამორკვევა
27	17 ლ 18	დღესასწაულებასა	დღესასწაულობაზედ
32	3	ცალიერია	დედა-ენა მოზარდ
—	17	სურეთის	ასურეთის
41	6	არც გვექიშვებიან	არ გვექიშვებიან
12	21	შემცდარიყვნენ	შემცთარი იყვნენ
13	10	რვაათასი	ოთხმოცი ათასი
37	5	არსებითაც	არსებითად
61	28	მიუტემნელობამდის	მიუტევენელობამდის
62	7	მომკიო.	მოიმკიო.

947.922

7 31

— БУКИНИСТИЧЕСКИЙ —
Магазин № 22
СЯКЦИГН
Индекс № 458
3